

تبیین نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری و گسترش انقلاب اسلامی

براساس نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر (۱۳۴۰-۱۳۵۷)

رضا یوسفی^۱ / علی غفرانی^۲

چکیده

نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر به‌طور خاص به تحلیل عواملی می‌پردازد که بر شکل‌گیری انقلاب‌ها در جوامع مختلف تأثیر می‌گذارند. در جریان انقلاب اسلامی ایران، برخی نهادهای اجتماعی مهم، مانند روحانیت تهران، نقشی برجسته در روند تحولات این رویداد بزرگ قرن اخیر ایفا کردند. محمدرضا شاه پهلوی با پیگیری سیاست‌های مدرنیزاسیون، شرایط ساختاری لازم را برای تحریک روحانیت تهران به‌وجود آورد. تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی یکی از اقدامات کلیدی بود که موجب آغاز فعالیت‌های مبارزاتی روحانیت گردید و در نتیجه، فشار ساختاری بر رژیم ایجاد شد. روحانیت تهران نیز با گسترش تفکر مبارزاتی و تعمیم باورهای خود، مرحله گسترش باورهای عمومی و فعال‌سازی جامعه را آغاز کردند. با وقوع رویدادهای تنش‌زا نظیر برخوردهای دولت با نهاد روحانیت، این نهادها به‌ویژه پس از انتخاب امام خمینی به‌عنوان رهبر انقلاب، مرحله بسیج و رهبری کارزمایی را فعال کردند. شکل‌گیری رهبری و گسترش مبارزات روحانیت تهران به‌ویژه با رهبری امام خمینی باعث گسترش روزافزون انقلاب شد. در نتیجه، شرایطی فراهم شد که رژیم نتوانست کنترل اجتماعی را حفظ کرده و سرکوب بیشتری را اعمال کند. در این فضا، رفتار جمعی که طبق نظریه نیل اسملسر قابل تحلیل است، به‌طور چشم‌گیری ظهور کرد و در نهایت منجر به وقوع انقلاب اسلامی شد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که نظریه رفتار جمعی اسملسر به‌طور کامل با روند شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران و نقش اساسی روحانیت تهران در آن سازگار و قابل ارزیابی است. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از اسناد، روزنامه‌ها، خاطرات و منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. yousefi_1365@yahoo.com

۲. دانشیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول). a.ghofrani@basu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵ نوع مقاله: پژوهشی

واژه‌های کلیدی: انقلاب اسلامی، نیل اسملسر، نظریه رفتار جمعی، روحانیت، تهران، محمدرضا پهلوی.

Explaining the role of Tehran's clergy in the formation and expansion of the Islamic revolution based on the theory of collective behavior of Neil Smelser (1340-1357)

reza yousefi ^۱ / ali ghofrani^۲

Abstract

Neil Smelser's theory of collective behavior specifically analyzes the factors that influence the formation of revolutions in different societies. During the Iranian Islamic Revolution, some important social institutions, such as Tehran's clergy, played a prominent role in the developments of this great event of the next century. Mohammadreza Shah Pahlavi, by pursuing modernization policies, created the necessary structural conditions for the movement of Tehran's clergy. The approval of the state and provincial associations bill was one of the key measures that started the clergy's campaign activities and as a result, structural pressure was created on the regime. The clergy of Tehran also started the stage of expanding public beliefs and activating the society by expanding their combative thinking and generalizing their beliefs. With the occurrence of tension-causing events such as the confrontation between the government and the clerical institution, these institutions activated the stage of mobilization and charismatic leadership, especially after the election of Imam Khomeini (RA) as the leader of the revolution. The formation of the leadership and the expansion of the Tehran clergy's struggles, especially under the leadership of Imam Khomeini (RA), caused the ever-increasing expansion of the revolution. As a result, conditions were created where the regime could not maintain social control and apply more

۱ . PhD student of Islamic Revolution History, Faculty of Humanities, Bu- Ali Sina University, Hamedan, Iran. yousefi_1365@yahoo.com

۲ . Associate Professor, Department of Iranian Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran, (Corresponding author) a.ghofrani@basu.ac.ir

repression. In this space, the collective behavior that can be analyzed according to Neil Smelser's theory, emerged dramatically and ultimately led to the Islamic Revolution.

The findings of this research show that Smelser's theory of collective behavior is fully compatible with the formation process of Iran's Islamic Revolution and the essential role of Tehran's clergy in it. This research was done with descriptive-analytical method and using documents, newspapers, diaries and library resources.

Keywords: Islamic revolution, Neil Smelsar, theory of collective behavior, clergy, Tehran, Mohammad Reza Pahlavi.

مقدمه

روحانیت شیعه همواره یکی از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین نیروهای اجتماعی در تاریخ معاصر ایران بوده است. این نهاد غیررسمی و سنتی با بهره‌گیری از ابزارها و منابعی همچون ایدئولوژی خاص خود، تشکیلات منسجم، مرجعیت دینی، ثروت و حمایت‌های سیاسی، به‌ویژه از سوی امام خمینی، نقش اساسی در تحولات سیاسی ایران، به‌ویژه در جریان انقلاب اسلامی، ایفا کرده و به‌عنوان یک نیروی اجتماعی با توانایی بسیج و سازمان‌دهی مردم، در شکل‌دهی به تحولات اجتماعی و سیاسی کشور ایران نقش مرجع و هدایت‌کننده و دیرینه داشته است. روحانیت در مکان‌های مذهبی و عبادی در حین بیان احکام و تکالیف، جلسات آگاهی‌بخشی را در افشای اسلام‌ستیزی رژیم پهلوی و همچنین در جهت هدایت و بسیج مردم و به‌صحنه آوردن آنان علیه رژیم تشکیل داد. آن بخش از علما و روحانیون که از توانایی و سطح علمی و فقهی بالایی برخوردار بودند، همراه امام خمینی ایدئولوگ‌های اصلی انقلاب شدند و نقش روحانیون در این عرصه از هر حیث بارز و برجسته‌تر بود. آنها همچنین با ایجاد ائتلاف مردمی نیروهای مخالف رژیم، درنهایت توانستند توده‌ها را به جنبش درآورند و همین نقش در شکل‌گیری، پیشبرد و پیروزی انقلاب اسلامی ایران، پررنگ‌تر از قبل نمایان شد. با توجه به نقش تأثیرگذار روحانیت در شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی، بررسی چنین نقشی در چارچوب نظریه‌های انقلاب فراموش شده و به همین سبب تبیین نقش

روحانیت بر اساس مدل نظری خاص به‌عنوان یک پدیده مطالعاتی برای بسیاری از اندیشمندان و تحلیلگران عرصه انقلاب قابل تأمل است.

نیل اسملسر یکی از تحلیلگران برجسته حوزه انقلاب است که نظریه رفتار جمعی خود را به‌عنوان چارچوبی تحلیلی برای بررسی انقلاب‌ها و جنبش‌های اجتماعی مطرح کرده است. این نظریه با تمرکز بر عوامل اجتماعی و روان‌شناختی جمعیت‌ها، نقش ساختاری و تحولی رویدادهای اجتماعی را تحلیل می‌کند.

با توجه به اهمیت خاص تهران به‌عنوان کانون مرکزی فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی کشور و به‌ویژه حرکت اصلی انقلاب در این شهر، روحانیون مستقر در تهران نقش مهم‌تری در پیروزی انقلاب اسلامی نسبت به سایر نقاط کشور ایفا کردند. از این‌رو، تهران به‌عنوان «ظرف مکانی» در این پژوهش انتخاب شده است تا تأثیرات روحانیت تهران در این فرایند به‌طور ویژه مورد بررسی قرار گیرد.

هدف این پژوهش، تبیین و بررسی نقش روحانیت تهران در روند انقلاب اسلامی ایران (۱۳۴۰-۱۳۵۷) از منظر نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر است. این مطالعه می‌کوشد تا با تحلیل مراحل مختلف انقلاب اسلامی و تطبیق آن با مفاهیم و مراحل نظریه اسملسر، فرایند شکل‌گیری و گسترش انقلاب را از منظر رفتاری جمعی بررسی کند. بدین‌وسیله تلاش می‌شود تا روشن شود که چگونه روحانیت تهران با بهره‌گیری از امکانات و ابزارهای خود، تأثیر بسزایی در تحول اجتماعی و سیاسی کشور داشتند و در نهایت پیروزی انقلاب اسلامی را رقم زدند.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش مستقلی درباره نقش روحانیت تهران در انقلاب اسلامی بر اساس مدل نظری نیل اسملسر انجام نشده است. با این حال، برخی پژوهش‌های مشابه به‌طور مختصر به شرح زیر بررسی شده‌اند:

۱. پایان‌نامه «تبیین انقلاب اسلامی با تأکید بر نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر» تألیف جواد صباغ (۱۳۸۳) که در آن تمامی عوامل تأثیرگذار بر انقلاب را تحت چارچوب نظری اسملسر

بررسی کرده است. درباره نتیجه پژوهش، نویسنده معتقد است این نظریه در زمینه انقلاب اسلامی، قابلیت تطبیق و ارزیابی را دارد.

۲. پایان نامه «نقش مساجد و روحانیت در پیروزی انقلاب اسلامی» تألیف حسین جیریانی (۱۳۹۲) به طور کلی به مساجد و روحانیت توجه کرده و به طور خاص به روحانیت تهران پرداخته نشده است. در نتیجه این پژوهش، نویسنده با ذکر تعدادی از روحانیون پرنفوذ و برخی مساجد، نقش آنها را در پیروزی انقلاب اسلامی بسیار پررنگ تر کرده است.

۳. کتاب «نهضت روحانیون ایران» تألیف علی دوانی (۱۳۷۷) که تاریخ فعالیت‌های سیاسی روحانیون ایران را از قبل از انقلاب تا پیروزی آن بررسی می‌کند. این کتاب به صورت گسترده‌تر و در یک بازه زمانی طولانی‌تر نقش روحانیون را بررسی کرده و در نتیجه نقش روحانیون را در انقلاب ایران بسیار پررنگ‌تر از سایر اقشار کرده است.

۴. کتاب «مبارزات روحانیون و وعاظ مساجد به روایت اسناد»، تألیف حشمت‌الله سلیمی (۱۳۸۶) که فعالیت روحانیت سراسر کشور را در روند انقلاب اسلامی به صورت سندی مورد بررسی قرار داده و نقش روحانیون را پررنگ‌تر از سایر نهادهای انقلابی نشان داده است.

۵. کتاب «نقش روحانیت شیعه در انقلاب اسلامی»، تألیف وحید امانی زوارم و احمد نقیب‌زاده (۱۳۸۲) که در آن مبانی نظری ارتباط دین و سیاست و عوامل مؤثر بر حضور روحانیت در صحنه سیاسی ایران بررسی گردیده و در پایان پژوهش پیروزی انقلاب اسلامی نتیجه رهبری روحانیت و امام خمینی قلمداد شده است.

تاریخچه مختصری از شکل‌گیری فعالیت سیاسی نهاد روحانیت تهران در دوره معاصر

بررسی فعالیت‌های سیاسی روحانیون تهران از دوره مشروطه تا انقلاب اسلامی، نشان‌دهنده حضور فعال آنان در تحولات سیاسی-اجتماعی ایران است. تهران از دوران قاجار به عنوان مرکزیت سیاسی کشور شناخته می‌شد و به همین دلیل، هرگونه فعالیت سیاسی در این شهر تأثیر گسترده‌ای بر تحولات اجتماعی و سیاسی سراسر ایران می‌گذاشت و می‌توانست تهدیدی جدی برای حکومت‌ها محسوب شود. فعالیت سیاسی نهاد روحانیت تهران به دوران

تبیین نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری و گسترش انقلاب اسلامی براساس نظریه رفتار جمعی..... ۳۶۷

قبل از انقلاب مشروطه برمی‌گردد. در آن دوران، روحانیونی چون ملاعلی کنی از علمای برجسته عصر ناصری، با استفاده از نفوذ معنوی خود مفاسد حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار ایستادند و در اعتراض به واگذاری امتیاز رویت‌ر نقش‌آفرینی کردند (بهشتی‌سرشت، ۱۳۸۰: ۷۲-۷۶؛ تیموری، ۱۳۶۳: ۱۲۴-۱۲۶).

شیخ فضل‌الله نوری، یکی دیگر از روحانیون متنفذ تهران، از پیشگامان جنبش مشروطه بود که با راه‌اندازی جریان مشروعه‌خواهی، مخالفت شدیدی با مشروطه‌خواهان و مشروطیت داشت. پس از دوره استبداد صغیر و فتح تهران به دست مشروطه‌خواهان، شیخ فضل‌الله در دادگاهی محاکمه و در نهایت اعدام شد (کرمانی، ۱۳۶۲: ۶۶).

پس از جنبش مشروطه، مبارزات روحانیت تهران در دوره پهلوی نیز ادامه یافت. در این زمان، برخی روحانیون تهران با سیاست‌های حکومت پهلوی مخالف بودند و علیه آن مبارزه می‌کردند. شهید سیدحسین مدرس، یکی از علمای مبارز، به نمایندگی مردم تهران در مجلس چهارم انتخاب شد و با تلاش‌های خود مانع از تصویب طرح جمهوری رضاخانی گردید (زنده تاریخ شهید آیت‌الله مدرس، ۱۳۶۷: ۱۳-۱۶). سیدمجتبی نواب صفوی، روحانی انقلابی تهران، با برگزاری جلسات دینی برای کارگران و تأسیس «جمعیت فدائیان اسلام»، با مفاسد اجتماعی و انحرافات عقیدتی مبارزه می‌کرد. او همچنین به دلیل مخالفت با پیمان سنتو، اقدام به ترور حسین علاء کرد که موفقیت‌آمیز نبود. وی پس از دستگیری در ۲۷ دی ۱۳۳۴، توسط حکومت پهلوی اعدام شد (خوش‌نیت، ۱۳۸۵: ۱۵۹-۲۱۲).

چهارچوب نظری پژوهش

در حوزه نظریات انقلاب، تئوری رفتار جمعی نیل اسملسر در چارچوب مکتب اصالت کارکرد و سنت امیل دورکیم قرار می‌گیرد. اسملسر در تبیین رفتار جمعی، انقلاب را یک پدیده اجتماعی می‌بیند که در پی نوسازی و تغییرات عمده در جامعه به وقوع می‌پیوندد. طبق نظریه اسملسر، نوسازی جامعه که ناشی از تقسیم‌کار و تنوع در ساختارهای اجتماعی است، می‌تواند منجر به اختلال در همبستگی اجتماعی شود. در این فرایند، ساختارهای اجتماعی جدید و اجزای آنها قادر به تعامل و هم‌افزایی با ساختارهای قدیمی نخواهند بود و در نتیجه

پیچیدگی‌های فزاینده جامعه موجب ایجاد بحران‌هایی در همبستگی اجتماعی می‌شود (اسملسر^۱، ۱۳۸۰: ۸۵-۸۶).

در این نظریه، اسملسر تأکید می‌کند زمانی که مکانیسم‌های همبستگی اجتماعی قادر به جذب و هم‌راستا کردن پیچیدگی‌های نوپدید نباشند، تعادل اجتماعی از بین می‌رود و جامعه وارد مرحله‌ای می‌شود که در آن زمینه‌سازی برای تغییرات انقلابی فراهم می‌شود. به عبارت دیگر، بحران و ناکارآمدی در عملکرد نهادهای اجتماعی و ساختارهای موجود به‌طور طبیعی زمینه‌ساز ظهور رفتار جمعی و درنهایت انقلاب می‌گردد. این چارچوب نظری، به‌ویژه در تحلیل انقلاب اسلامی ایران، می‌تواند ابزاری کارآمد باشد تا تغییرات ساختاری و اجتماعی آن دوره و به‌ویژه نقش نهاد روحانیت تهران را در ایجاد تنش‌ها و بروز رفتار جمعی انقلابی ارزیابی کنیم.

نیل اسملسر در نظریه خود، مراحل شش‌گانه برای شرایط انقلابی تحت عنوان «فرایند فزاینده تعیین» ترسیم کرده که هر مرحله، نقش ویژه خود را در مشخص‌تر کردن نتیجه ایفا می‌کند. این شش مرحله عبارت‌اند از:

(۱) **شرایط ساختاری:** در این مرحله، تعادل میان تحول ساختاری و همبستگی اجتماعی برهم می‌خورد و به انواعی از رفتار جمعی از قبیل هیجانات عمومی منجر می‌شود.

(۲) **فشارهای ساختاری:** در این مرحله، آنچه باعث ظهور فشارهای ساختاری می‌شود، عواملی از قبیل نوسان‌های بازار، منازعات گروه‌های اجتماعی و تنش‌هایی از نوع نگرانی درباره آینده، اضطراب و ابهام ناشی از برخورد مستقیم هدف‌ها است. زمانی که جامعه تحت فشار قرار می‌گیرد، غالب مردم ترغیب می‌شوند که دورهم جمع گردند و راه‌حل قابل‌قبولی را برای دفع فشار پیدا کنند.

(۳) **پیدایش و انتشار عقاید تعمیم‌یافته:** این مرحله، به‌نوعی گسترش عقاید عمومی است که به تلاش اعضای جنبش مرتبط می‌باشد و زندگی موجود را شرّ و شیطانی قلمداد می‌کند و جنبش، از ایدئولوژی معینی که باعث ایجاد نارضایتی می‌گردد، شکل می‌گیرد. در این مرحله

1. Smelser

باید همه افراد به این باور برسند که مسئله‌ای وجود دارد، عقایدی درباره آن شکل گیرد و سرانجام راه‌حلی با عقایدی مشترک از سوی مردم برای آن ارائه گردد.

۴) **پیدایش عوامل تنش‌زا:** در این مرحله حوادث و رویدادهایی اتفاق می‌افتد که عوامل تحریکی و شتاب‌زا هستند و افراد را وارد جنبش اجتماعی می‌کنند. برای اینکه رفتار جمعی شکل بگیرد، نخست باید رویداد مهم و حساس، مردم را به واکنش جمعی برانگیخته و برای ایجاد جنبش، باید حوادثی اتفاق افتد تا عوامل پیشین فعلیت یابند.

۵) **مرحله شکل‌گیری بسیج و رهبری کاریزما:** در این مرحله رهبرانی که کاریزماتیک هستند، برای وقوع جنبش اجتماعی تلاش می‌کنند. به این ترتیب، جنبش حول سازمان و رهبری شکل می‌گیرد. در چنین وضعیتی، اگر فرد، رهبری جنبش را برعهده بگیرد و مردم را به تشکل و فعالیت‌های انقلابی تشویق کند، جنبش قوی‌تر می‌شود.

۶) **مرحله فقدان کنترل مؤثر اجتماعی و سرکوب سیاسی:** در این مرحله، ضعف و ناتوانی دولت در به کارگیری زور و استفاده از اهرم سرکوب، جنبش اجتماعی معطوف به ارزش را در مسیر انقلاب تبدیل قرار می‌دهد (اسملسر، ۱۳۸۰: ۱۲۰-۱۸۷).

۱- مرحله شکل‌گیری شرایط ساختاری

۱-۱: نقش نهاد روحانیت شهر تهران در ایجاد شرایط ساختاری

نیل اسملسر در نظریه رفتار جمعی، اعتقاد دارد برای شکل‌گیری هر جنبش اجتماعی، نخست باید شرایط ساختاری خاصی به وجود آید تا نوع خاصی از رفتار جمعی ظاهر شود. بررسی نقش روحانیت تهران نشان می‌دهد این نهاد اجتماعی، با اقدام متقابل نسبت به برخی رویدادهای جامعه، تأثیر قابل توجهی در شکل‌گیری زمینه‌های ساختاری برای انقلاب اسلامی داشته و در ادامه مطالب، به نمونه‌هایی از آن اشاره شده است.

۱-۱-۱: عکس‌العمل روحانیت تهران به تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی

تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی از سوی دولت پهلوی، با واکنش تند و گسترده روحانیت به‌ویژه در تهران روبه‌رو شد. این اقدام که از سوی علما تلاشی برای تضعیف ارزش‌های دینی تلقی می‌شد، زمینه‌ساز بسیج افکار عمومی علیه حکومت گردید. در همین

راستا، امام خمینی با صدور اعلامیه‌ای صریح، به مخالفت با مفاد لایحه پرداخت و موجی از اعتراضات سازمان‌یافته را در میان روحانیون و اқشار مذهبی برانگیخت؛ رویدادی که به تدریج ساختارهای اجتماعی لازم برای شکل‌گیری حرکت انقلابی را فراهم ساخت (رفیق‌دوست، ۱۳۸۳: ۱۴۸). روحانیت تهران در حمایت از امام، با ایراد سخنرانی‌ها در مساجد همچون مسجد سیدعزیزالله، ارگ و فخریه، موضع‌گیری تندی علیه محمدرضا پهلوی داشتند و با آگاهی‌بخشی مردم نسبت به رفتار حاکمیت، بستر را برای ایجاد شرایط ساختاری مهیا کردند. برای نمونه، محمدتقی فلسفی از واعظان معروف تهران، در جریان تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی، و در روز ۹ آبان ۱۳۴۱ش، در مسجد ارگ و فخری تهران سخنرانی و دولت را تهدید به برگزاری تجمعات بزرگ‌تر کرد. او قبل از برگزاری تجمعات سیاسی از طریق ارسال تلگراف با امام ارتباط برقرار کرد (سند شماره ۱ بخش پیوست؛ دوانی، ۱۳۷۶: ۲۳۹-۲۴۰؛ مازندرانیان، ۱۳۸۹: ۲۱۵؛ زبان گویای اسلام حجت‌الاسلام محمدتقی فلسفی، ۱۳۷۸: ۱۳۴-۱۳۷؛ سند شماره ۲ بخش پیوست).

در گزارش‌های مختلف ساواک، به موضوع اعتراض وی به لایحه اولتیماتوم به دولت برای اعلام خبر لغو این لایحه از طریق رادیو و جرائد پرداخته شده است (مراسان، ش. بازیابی ۱۰۲۵: ۵۰؛ مراسم، ش. بازیابی ۱۰۲۵: ۴۳-۴۴). آیت‌الله طالقانی نیز در اعتراض به این اقدام، از دانشجویان دعوت کرد برای مبارزه با آن، باهم اتحاد و اتفاق نظر داشته باشند (مراسان، ش. بازیابی ۱۲۶۸۰۳۷: ۴۵). علاوه بر آن، با فشار سایر علمای شهر تهران از جمله؛ سیدمحمد بهبهانی، سیداحمد خوانساری، شیخ مرتضی تنکابنی و شیخ محمدتقی عاملی، محمدرضا پهلوی این لایحه را لغو کرد (مهری، ۱۳۸۳: ۱۴۶).

۱-۱-۲: اعتراض روحانیت تهران به برنامه انقلاب سفید شاه

اعتراض روحانیت تهران به برنامه انقلاب سفید شاه، یکی از مهم‌ترین رویدادها بود که تأثیر شگرفی در شدت گرفتن اعتراضات داشت و با مخالفت شدید روحانیت تهران مواجه گردید. روحانیون با برگزاری سخنرانی‌ها و تجمعات در نقاط مختلف تهران، واکنش‌های گسترده‌ای

نسبت به این برنامه نشان دادند. پس از صدور اعلامیه امام خمینی در دوم بهمن ۱۳۴۱، اعتراضات به شدت افزایش یافت. در این روز، بیش از سه هزار نفر از علما و روحانیون تهران در منزل آیت‌الله بهبهانی جمع شدند. در این تجمع، حاج عباسعلی اسلامی اعلامیه آیت‌الله خوانساری مبنی بر تحریم فرماندوم شاه را برای مردم خواند و حجت‌الاسلام فلسفی نیز سخنرانی تندی علیه محمدرضا پهلوی کرد. سخنرانی‌های ایشان که در اعتراض به برنامه‌های شاه و تحکیم سلطنت وی صورت می‌گرفت، باعث شد تا نیروهای پلیس وارد عمل شده و با مردم درگیر شوند. این اعتراضات نه تنها در تهران بلکه در سراسر کشور، فضای جدیدی از مبارزه علیه رژیم شاهنشاهی ایجاد کرد و نقش اساسی روحانیت در بروز رفتار جمعی و تحولات اجتماعی انقلاب اسلامی را برجسته ساخت (مراسان، ش. بازیابی ۱۰۲۵ : ۴۸؛ مراسم، ش. بازیابی ۵۴۱۴ : ۱۱). بر اساس گزارش‌های ساواک، سید محمود طالقانی در تاریخ معینی در مسجد هدایت تهران و در حضور حدود ۲۱۰ نفر، نسبت به برنامه انقلاب سفید شاه و همچنین مشارکت بانوان در انتخابات سخنرانی انتقادی ایراد کرد (مراسان، ش. بازیابی ۳۷۵۱ : ۲۲).

همچنین در گزارشی دیگر از ساواک، به تجمع روحانیون مخالف قانون شرکت زنان در انتخابات اشاره شده است (مراسان، ش. بازیابی ۱۰۲۵ : ۵۶). اعتراض شدید علمای تهران باعث گردید حکومت دستورالعمل‌های شدیدی برای کنترل فعالیت روحانیون تهران صادر و سریعاً همه‌پرسی را در ۶ بهمن ۱۳۴۱ برگزار کند (روزنامه اطلاعات، شماره ۵۲۳۴ مورخ ۱۳۴۱/۱۱/۰۴، سند شماره ۳ بخش پیوست؛ روزنامه اطلاعات، شماره ۵۲۳۶، مورخ ۱۳۴۱/۱۱/۰۶؛ ش. نجاتی، ۱۳۷۹ : ۲۲۱/۱).

اعتراض روحانیون تهران به طرح انقلاب سفید شاه، بعدها نیز ادامه یافت. برای نمونه، در گزارشی از ساواک، به سخنرانی انتقادی آیت‌الله غفاری در مسجد خاتم‌الاولیای تهران در تاریخ ۲۸ دی و اعتراض آقایان طالقانی، سیدغلامحسین شیرازی، سید شجاعی و فلسفی در مسجد خیابان نادری و مسجد ترک‌ها ۱۳۴۳ اشاره گردیده است (مراسان، ش. بازیابی ۳۴۱-۲۲-۴۱۷ : ۱۵؛ مراسم، ش. بازیابی ۸۲۸ : ۱۲؛ مراسم، ش. بازیابی ۱۹۱۲ : ۲۸). این نوع

اعتراضات و تجمعات، نقش مهمی در تقویت مخالفت‌های عمومی و گسترش آگاهی‌های سیاسی در تهران و سراسر کشور داشت و به تضعیف مشروعیت رژیم شاه کمک کرد.

۲- مرحله دوم: شکل‌گیری فشارهای ساختاری

۱-۲: نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری مرحله فشارهای ساختاری از سال ۱۳۴۰-

ش ۱۳۵۷

نیل اسملسر فشار ساختاری را ناشی از منازعات اجتماعی و نگرانی‌های جمعی می‌داند که مردم را به کنش جمعی وامی‌دارد. در دوران محمدرضا پهلوی، اقدامات حکومت از جمله برخورد با علما، نارضایتی روحانیت تهران را افزایش داد. در نتیجه، روحانیون با استفاده از مساجد، مردم را گرد آوردند تا راه‌حلی برای مقابله با فشارها بیابند و بدین‌گونه زمینه شکل‌گیری رفتار جمعی فراهم شد.

یکی از اقداماتی که با هدف تضعیف نهاد روحانیت از سوی حکومت محمدرضا پهلوی انجام گرفت، آزمون گرفتن از طلاب بود که بعد از سال ۱۳۴۵ش، به‌منظور محدود کردن روحانیت و بازداشتن آنها از تحصیل به بهانه عدم موفقیت در آزمون و جدا کردن آنها از فضای علمی و معنوی حوزه‌های علمیه انجام شد و باعث اعتراض برخی روحانیون تهران به آن گردید (کریمی، ۱۳۷۹: ۲۸؛ مراسم، ش. بازیابی ۲۶۲۷: ۱۹). طرح اعزام طلاب به سربازی، با هدف سرکوب و جلوگیری از گسترش نفوذ روحانیت در بین مردم در تاریخ ۱۳۴۲/۰۲/۰۱ از سوی حکومت پهلوی به اجرا درآمد و به تنش‌های اجتماعی دامن زد (روحانی، ۱۳۷۴: ۴۸۱/۱-۴۸۵).

تصویب لایحه حمایت از خانواده در دهه ۱۳۴۰، واکنش‌های گسترده‌ای را در میان روحانیون تهران به دنبال داشت و زمینه‌ساز بروز تنش‌های اجتماعی شد. این لایحه که به‌نوعی با هدف تضعیف نقش نهاد خانواده و زیر سؤال بردن برخی اصول شرعی تنظیم شده بود، مخالفت شدید علمای دین از قبیل حاج سید حسن تهرانی را برانگیخت. اعتراضات این روحانیون به‌حدی شدت گرفت که رژیم پهلوی، با هدف سرکوب این حرکت‌ها، در سال ۱۳۴۶ حاج سیدحسن تهرانی را به شهرستان خاش تبعید کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت

اطلاعات، ش. بازیابی ۱۲۵۰؛ سند شماره ۴ بخش پیوست). این تبعید نه‌تنها بر شدت نارضایتی‌ها افزود، بلکه موجب شد که اعتراضات روحانیت تهران به سطح بالاتری از تنش‌های اجتماعی و فشارهای ساختاری برسد. این رویدادها همچنان بخشی از مجموعه فشارهای ساختاری بودند که به تدریج موجب ظهور و گسترش انقلاب اسلامی گردید.

علاوه بر آن، برگزاری سخنرانی‌های سیاسی توسط روحانیون تهران در مساجد، یکی از عوامل تشدید فشارهای ساختاری در این دوره بود که واکنش‌های تند حکومت پهلوی را در پی داشت. این سخنرانی‌ها که اغلب به نقد سیاست‌های حکومت، از جمله لایحه حمایت از خانواده، می‌پرداختند، با حساسیت بالای دستگاه امنیتی مواجه می‌شدند. برای نمونه، در نامه‌ای از ریاست اطلاعات و پلیس تهران، به سخنرانی انتقادی شیخ احمد کافی درباره لایحه حمایت از خانواده اشاره شده که به شدت مورد توجه و برخورد نهادهای امنیتی قرار گرفت (مراسان، ش. بازیابی ۳۱۲۷۶۶: ۲۳). این برخوردها نه‌تنها نشان‌دهنده افزایش فشار حکومت بر روحانیون بود، بلکه در گسترش نارضایتی اجتماعی و آماده‌سازی بستر برای بروز رفتارهای جمعی انقلابی نقش مهمی ایفا کرد.

حجت‌الاسلام شیخ عبدالکریم هاشمی‌نژاد از جمله روحانیون برجسته و فعال سیاسی تهران بود که با سخنرانی‌های تند و صریح علیه حکومت پهلوی، نقش مؤثری در بسیج افکار عمومی و تقویت فشارهای ساختاری علیه رژیم ایفا کرد. سخنرانی‌های وی معمولاً با استقبال گسترده مردم روبه‌رو می‌شد و به یکی از ابزارهای مهم در آگاه‌سازی جامعه تبدیل شده بود. برای نمونه، وی در تاریخ‌های ۲۳ و ۲۷ آبان ۱۳۴۹ در مسجد جلیلی، در دو سخنرانی متوالی، به شدت به سیاست‌های اقتصادی حکومت محمدرضا شاه حمله کرد و از فساد مالی، پایمال‌شدن اموال عمومی و سوءاستفاده‌های گسترده در دستگاه حکومتی انتقاد نمود. این سخنرانی‌ها، که با حضور جمع زیادی از مردم برگزار شد، موجی از نارضایتی و نگرانی در میان مقامات رژیم ایجاد کرد و بار دیگر نقش فعال روحانیت تهران در شکل‌گیری بسترهای اجتماعی و سیاسی برای مقاومت جمعی علیه حکومت را نمایان ساخت (مراسان، ش. بازیابی ۶۵۰۴۲: ۴۴، مراسان، ش. بازیابی ۶۵۰۳۶: ۴۳).

در گزارش دیگری از ساواک، به فعالیت‌های گسترده و پرنفوذ هاشمی‌نژاد اشاره شده که با سخنرانی‌های پرشور و انتقادی خود در مساجد مختلف تهران، به‌ویژه مسجد فاطمیه تجریش، مسجدالجواد و مسجد جلیلی، به نقد شدید سیاست‌های حکومت پهلوی می‌پرداخت. در این سخنرانی‌ها، وی از موضوعاتی چون نقض حقوق بشر در ایران، حضور و نفوذ استعمارگران غربی، حمایت دولت از رژیم صهیونیستی و همچنین نقش ویرانگر مجلات هنری در ترویج فرهنگ غرب‌زده و بی‌هویت انتقادات تندی می‌کرد (مراسان، ش. بازیابی ۱۰۰۶: ۳۴؛ مراسان، ش. بازیابی ۱۴۲۷۴: ۲۱؛ مراسان، ش. بازیابی ۱۴۲۶۸: ۴۱؛ مراسان، ش. بازیابی ۱۱۸۰۴: ۳۳). علاوه بر آن، در گزارشی از ساواک به تاریخ ۱۹ بهمن ۱۳۵۳، به فعالیت‌های سیاسی برخی از روحانیون در مسجد هدایت و مسجد جلیلی اشاره شده است (مراسان، ش. بازیابی ۹۰۹۵: ۴۳؛ قدسی‌زاده، ۱۳۸۳: ۸۷). این‌گونه فعالیت‌ها که با محوریت مساجد و تحت رهبری روحانیت تهران انجام می‌شد، نقش بسزایی در افزایش تنش‌های اجتماعی و شکل‌گیری فضای مخالفت علنی با رژیم داشت. مساجد که در این دوران به مراکز تجمع، آگاهی‌بخشی و سازمان‌دهی تبدیل شده بودند، بستری مناسب برای گسترش اعتراضات و تقویت رفتارهای جمعی علیه حکومت به شمار می‌آمدند. این اقدامات در نهایت به یکی از عوامل تسریع‌کننده روند فشارهای ساختاری در مسیر انقلاب اسلامی بدل شد.

مرتضی مطهری نیز در مسجد هدایت تهران و مسجد امیرآباد جنوبی در بین دانشجویان و سایر اقشار اجتماعی از وضعیت مملکت انتقاد کرد که گزارش‌های آن در اسناد ساواک موجود است (سند شماره ۵ بخش پیوست؛ مراسان، ش. بازیابی ۱۵۶۵۲: ۲۸؛ مراسان، ش. بازیابی ۲۳۱۷: ۲۲؛ مراسان، ش. بازیابی ۱۰۷۵۱: ۵۵). همچنین در جلسات برخی انجمن‌های غیررسمی مانند انجمن تبلیغات و تحقیقات صادقیه، روحانیون تهران از قبیل امامی کاشانی، سخنرانی سیاسی ایراد می‌کردند (مراسان، ش. بازیابی ۱۱۸۲۳: ۳۷).

همچنین یکی از حوادثی که منجر به عکس‌العمل تند روحانیون تهران و بروز تنش‌های اجتماعی شد، فاجعه مدرسه فیضیه قم در دوم فروردین سال ۱۳۴۲ بود. امام خمینی و علمای تهران از قبیل مرتضی مطهری نیز در واکنش به آن، اعلامیه‌هایی را منتشر کرده و در مساجد و هیئت‌هایی مانند هیئت کاشی‌فروشان بازار تهران سخنرانی‌هایی انجام دادند و در اعتراض

به آن دست به اعتصاب زدند. آنها مراسم چهلم را نیز در مسجد ارک تهران تدارک دیدند (خمینی، ۱۳۷۰: ۶۲/۱-۷۴؛ مراسم، ش.بازیابی ۱۱۲: ۱۷۲؛ سند شماره ۶ بخش پیوست).

برخی علمای تهران در پی اعتراض‌ها نسبت به رفتار حکومت توسط ساواک بارها ممنوع-الخروج، ممنوع‌المنبر، دستگیر و زندانی شدند (مراسن، ش.بازیابی ۴۸۵۲۹: ۲۲؛ مراسم، ش.بازیابی ۱۹۵۷: ۳۲؛ مراسم، ش.بازیابی ۱۰۲۳۸: ۱۸؛ مراسم، ش.بازیابی ۲۲۲۳: ۳۸؛ مراسم، ش.بازیابی ۸۰۷۹۳: ۲۸؛ روزنامه کیهان، ۱۶ دی ماه ۱۳۵۷، شماره ۱۰۶۰۵، ص ۳).

همچنین جلسات مکتب قرآن دکتر بهشتی در خیابان عین‌الدوله در کوچه سقاباشی توسط ساواک تعطیل و برخی مواقع برخورد ساواک باعث شهادت روحانیونی مانند آیت‌الله حسین غفاری شد (مراسن، ش.بازیابی ۷۸۷۴: ۳۰؛ مراسم، ش.بازیابی ۳۵۲۴: ۲۲).

بر پایه نظریه نیل اسملسر، مرحله «فشارهای ساختاری» یکی از مؤلفه‌های اساسی در شکل‌گیری رفتار جمعی است. اسملسر این مرحله را نتیجه منازعات گروه‌های اجتماعی، اضطراب‌های ناشی از آینده نامعلوم، و تضاد هدف‌ها می‌داند. در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰، سیاست‌های مدرنیزاسیون و سکولاریسم محمدرضا شاه - به‌ویژه اجرای انقلاب سفید، ورود زنان به انتخابات، و تصویب لایحه حمایت از خانواده - موجب تضاد عمیق میان حکومت و روحانیت شد. این تضاد، خود را در قالب اعتراضات گسترده، سخنرانی‌های افشاگرانه، و بسیج مردمی علیه حاکمیت نشان داد. نقش روحانیت تهران در این فرایند حیاتی بود. آیت‌الله طالقانی، شیخ احمد کافی، حجت‌الاسلام فلسفی، آیت‌الله غفاری، شیخ عبدالکریم هاشمی‌نژاد و آیت‌الله مطهری تنها بخشی از روحانیونی بودند که با بهره‌گیری از پایگاه اجتماعی مساجد، به بسط فضای انتقادی علیه رژیم پرداختند. این روحانیون با برجسته‌سازی مفاهیمی چون فساد اقتصادی، پایمال‌شدن حقوق بشر، وابستگی به قدرت‌های خارجی و تهدید ارزش‌های دینی، به شکل‌گیری حس مشترک نارضایتی و تهییج رفتارهای جمعی یاری رساندند. بر اساس نظریه اسملسر، هنگامی که فشارهای ساختاری به حدی برسد که دیگر راه‌حل‌های فردی پاسخگو نباشد، جامعه به سوی راه‌حل‌های جمعی گرایش پیدا می‌کند. در این بستر، فعالیت‌های روحانیت تهران نه تنها محرک تنش‌های اجتماعی، بلکه بنیان‌گذار فضای اعتراضی منسجم برای مراحل بعدی شکل‌گیری انقلاب اسلامی شد.

۳-مرحله پیدایش و انتشار عقاید تعمیم یافته و نقش روحانیت تهران در ظهور آن

اسملسر در مرحله سوم از فرایند شکل گیری رفتار جمعی، به پدید آمدن و گسترش «عقاید تعمیم یافته» اشاره می کند؛ مفهومی که به باور او، از تلاش کنشگران جنبش برای تبیین و مشروعیت بخشی به نارضایتی های اجتماعی نشأت می گیرد. اسملسر معتقد است در این مرحله، گروه های اجتماعی، نظم موجود را شرارت آمیز و غیرقابل قبول تلقی می کنند و در واکنش به آن، یک ایدئولوژی یا دستگاه فکری مشخصی شکل می گیرد که به تعبیر او «مبنای نارضایتی» است. این ایدئولوژی باید به گونه ای باشد که بتواند ادراکات، نگرش ها و احساسات افراد را نسبت به بحران های اجتماعی سامان دهد. از منظر نظریه اسملسر، سه عنصر در این مرحله ضروری است: نخست، شکل گیری نوعی آگاهی جمعی نسبت به وجود مسئله ای بنیادین؛ دوم، تولید و انتشار عقاید و تفسیرهایی درباره ماهیت آن مسئله؛ و در نهایت، توافق جمعی بر سر راه حل هایی که مبتنی بر آن عقاید مشترک هستند، Smelser, (1962: 46).

در این چارچوب نظری، نقش روحانیت تهران در شکل دهی و اشاعه عقاید تعمیم یافته در دهه های پیش از انقلاب اسلامی بسیار برجسته و تعیین کننده بود. نهاد روحانیت، با تکیه بر یک دستگاه فکری اسلامی که ریشه در فطرت انسانی و تعالیم دینی داشت، توانست گفتمانی بدیل در برابر نظم سیاسی حاکم ارائه دهد. این گفتمان، نه تنها بر مخالفت با ظلم و استبداد تأکید داشت، بلکه در قالب مفاهیم عدالت خواهی، کرامت انسانی، نفی سلطه بیگانه و دفاع از ارزش های اسلامی، توانست اقشار مختلف جامعه را به خود جذب کند (Moniri, Fallahzadeh, Eftekhari, 2020:103-119). روحانیون، با استفاده از ابزارهای مذهبی و منابر، موفق شدند این عقاید را به زبان قابل فهم برای توده ها ترجمه کرده و در سطح وسیعی در جامعه منتشر سازند. بدین گونه، ایدئولوژی اسلامی ارائه شده از سوی روحانیت، به عنوان یک عقیده تعمیم یافته، هم در تحلیل وضع موجود و هم در ترسیم آینده ای مطلوب نقش اساسی ایفا کرد و به بستری برای شکل گیری و انسجام گفتمان انقلابی بدل شد.

این مسئله به‌خصوص پس از رویدادهای تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و همچنین قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲، نمود بیشتری یافت. بر اساس آنچه نیل اسملسر به آن اشاره می‌کند، روحانیت تهران پس از این حوادث، فضای حاکم بر جامعه را شرّ و شیطنانی می‌دانستند و به این نتیجه رسیده بودند که اگر اقدامی در برابر چنین وضعیتی انجام ندهند، به ظهور بحران‌های بیشتری در جامعه منجر خواهد شد و به همین علت، به دنبال راهکاری برای عبور از چنین وضعیتی برآمدند. آنها پس از آن، اقبال سنتی جامعه را دورهم جمع کردند تا با همفکری این جریان‌ها، به ارائه راه‌حلی مشترک، برای عبور از این بحران دست یابند. روشنگری‌های روحانیت تهران به رهبری امام خمینی و همچنین نفوذ مذهب با تکیه بر تفکر شیعی در اساس زندگی اجتماعی، مردم را دچار تنش‌های فکری جدی کرد، به طوری که مبارزه با حکومت پهلوی را مردم یک وظیفه یا تکلیف شرعی می‌دانستند (حسین قزل‌ایاق، ۱۴۰۱: ۵۶-۵۷).

در چهارچوب نظریه نیل اسملسر، یکی از مراحل مهم در بروز رفتار جمعی، پیدایش عقاید تعمیم‌یافته است؛ یعنی مجموعه‌ای از باورهای مشترک که گروه‌های اجتماعی مختلف را به تحلیل مشترک از وضعیت موجود واداشته و زمینه‌ساز اقدام جمعی می‌گردد. در روند انقلاب اسلامی ایران، روحانیت تهران با بهره‌گیری از مفاهیم دینی و ایدئولوژی اسلامی، به‌ویژه از الگوی کربلا به‌عنوان یک ابزار انگیزشی و نمادین، توانست در تبیین ظلم رژیم پهلوی و حقانیت حرکت انقلابی، نقش بسزایی ایفا کند. بر اساس تحلیل فیشر، روحانیت با برجسته‌سازی نمادهای عاشورا و عاشورایی‌سازی مبارزه سیاسی، موفق شد در فضای فرهنگی و مذهبی تهران، نوعی یکپارچگی ایدئولوژیک ایجاد کند که از ویژگی‌های بارز عقاید تعمیم‌یافته در مرحله سوم نظریه اسملسر است. برگزاری عزاداری‌های سنتی برای امام حسین (ع) در سطح تهران نه فقط یک مناسک مذهبی، بلکه کنشی سیاسی-اجتماعی بود که هم‌زمان، مشروعیت حاکم را زیر سؤال می‌برد و روح انقلابی را در جامعه تزریق می‌کرد (Fischer, 2003; 213). بنابراین، استفاده از الگوی کربلا توسط روحانیت تهران، نمونه‌ای عینی از ایجاد عقاید مشترک درباره وضعیت نابهنجار موجود، تبیین علل آن و ارائه الگوی کنش جمعی بود که در قالب عزاداری، سخنرانی‌ها و نمادهای عاشورایی متبلور شد.

در این خصوص، مرتضی مطهری در بازتفسیر آموزه‌های شیعی، نقش مهمی ایفا کرد. او در سخنرانی‌های خود در مساجد تهران، به تشریح الگوی کربلا و بازتفسیر عاشورا می‌پرداخت و با نقد قرائت‌های سنتی رایج جامعه در زمینه عاشورا، تفسیر جدیدی از شیعه ارائه می‌داد (مظاهری، ۱۳۸۷: ۱۹۷). دکتر شریعتی نیز جلسات زیادی در زمینه حکومت اسلامی و عدالت مدنظر آن برگزار می‌کرد و با بی‌عدالتی‌های ایجاد شده مبارزه می‌کرد (Saffari, 2017: 289). روحانیون تهران در جلسات سخنرانی دکتر شریعتی حضور می‌یافتند (Nasr, 2007: 19-8) و با امام نیز ارتباط داشتند و پس از آشنایی با رویکرد فکری ایشان، مبانی حکومت اسلامی را تشریح می‌کردند. در این خصوص، آیت‌الله مهدوی‌کنی در مسجد جلیلی در مورخ ۱۱ دی ۱۳۵۷ش، با انتقاد صریح از حاکمیت پهلوی و طرح مسئله حکومت اسلامی، باعث جذب گروه کثیری از دانشجویان و اعضای نهضت آزادی در پای منبرش شد (روزنامه کیهان، شماره ۱۰۶۳۱، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۷؛ هاشمی‌رفسنجانی، ۱۳۷۶: ۹۲۲-۹۲۳؛ قدسی‌زاده، ۱۳۸۳: ۳۷-۳۸). علاوه بر آن، روحانیون تهران از قبیل سیدمحمد مهدی طباطبایی شیرازی با توزیع جزوه‌های دینی با محتوای مبانی حکومت اسلامی میان دانشجویان و دانش‌آموزان، نقش مهمی در پیدایش و انتشار عقاید تعمیم‌یافته داشت (خدارحمی، ۱۳۹۷: ۱۶۸-۱۳۷).

۴- مرحله پیدایش عوامل تنش‌زا

در چهارمین مرحله از نظریه نیل اسملسر درباره بروز رفتار جمعی، وی به نقش «عوامل تنش‌زا»^۱ اشاره می‌کند که به‌عنوان محرک‌های مستقیم، فرایند شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی را شتاب می‌بخشند. این عوامل معمولاً در قالب رویدادهای بحرانی و حساس ظاهر می‌شوند و نقش کاتالیزور را برای فعلیت‌یافتن نارضایتی‌های پیشین و شکل‌گیری واکنش‌های جمعی ایفا می‌کنند. در چارچوب انقلاب اسلامی ایران، می‌توان مجموعه‌ای از رویدادهای تنش‌زا را شناسایی کرد که واکنش گسترده نهاد روحانیت، به‌ویژه روحانیون تهران را در پی داشتند. از جمله این وقایع، قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ در واکنش به بازداشت امام

1 . precipitating factors

خمینی، تصویب لایحه کاپیتولاسیون در سال ۱۳۴۳ که استقلال حقوقی کشور را به مخاطره انداخت، و نیز انتشار مقاله توهین‌آمیز نسبت به امام خمینی در روزنامه اطلاعات در ۱۷ دی ۱۳۵۶ بود. هر یک از این حوادث، موجی از خشم عمومی را به دنبال داشت و شرایط ذهنی و عینی لازم برای پیوستن بخش‌های بیشتری از جامعه به جنبش انقلابی را فراهم ساخت. به‌ویژه، روحانیت تهران در خط مقدم اعتراضات قرار گرفت و از ابزارهایی چون سخنرانی، اعلامیه، اعتصاب و برگزاری مراسم مذهبی بهره گرفت تا این تنش‌ها را به نیروی اجتماعی سازمان‌یافته تبدیل کند. از این رو، این مرحله در نظریه اسملسر، در تحلیل نقش روحانیت به‌مثابه عامل شتاب‌زا در انقلاب اسلامی ایران، جایگاه ویژه‌ای دارد.

۱-۴: عکس‌العمل روحانیت تهران نسبت به قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲

یکی از عوامل تنش‌زا که در اعتراض نهاد روحانیت تهران به رفتار حکومت نقش مهمی داشت، قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ بود. این واقعه، ادامه تسلسل مخالفت روحانیون تهران با اصلاحات و روش‌های سرکوب‌گرانه حکومت پهلوی بود، به‌طوری‌که که با این حادثه تعدادی از روحانیون شهرهای دیگر به روحانیون تهران ملحق شده و به مبارزه با حکومت پرداختند (رجبی، ۱۳۹۲: ۲۶۳/۱؛ مرسان، ش.بازیابی ۱۳۲۵: ۶۵). با تمام تلاش‌های ساواک و سایر اشخاص و سازمان‌ها، روحانیون، موفق به بسیج نیرو، به‌ویژه سازمان‌دهی روحانیون برای ایام محرم گردیدند. با شروع ایام عزاداری محرم، روحانیون سخنرانی و وعظ می‌کردند (قیام پانزده خرداد به روایت اسناد ساواک، ۱۳۹۲: ۲۶۱/۲؛ مرسان، ش.بازیابی ۴۰۵: ۸۵). پس از آن شهید مطهری در ۱۰ بهمن ۱۳۴۲ش، در مسجد هدایت تهران به منبر می‌رفت و به انتشار اعمال خلاف شرع شاه و نخست‌وزیر می‌پرداخت (روحانی، ۱۳۷۴: ۷۳۶/۳). در آستانه ماه رمضان سال ۱۳۴۲ش آقای محمدجواد باهنر در مسجد سبحان تهران، به‌طور مرتب به هیئت حاکمه حمله می‌کرد. وی چند بار به ساواک احضار شد و با وجود تعهداتی که از وی در مورد رعایت مصالح مملکت گرفته شد، به مبارزات خود ادامه داد (سلیمی، ۱۳۸۶: ۸۳).

در تاسوعا و عاشورای سال ۱۳۴۲ شهرهای مختلف ایران به صحنه انتقاد علنی از حکومت پهلوی تبدیل شد و فعالیت روحانیت تهران نیز به دنبال آن، گسترش یافت. گزارش‌های

ساواک نشان می‌دهد که روحانیون تهران، با تشکیل جلسات مستمر، تصمیم به تشدید و ادامه مبارزات گرفته بودند (مراسان، ش. بازیابی ۳۹۰۶: ۴۴).

در یکی از گزارش‌های ساواک، به انتشار اعلامیه‌ای از سوی جمعیت مؤتلفه اسلامی در اواخر اسفند ۱۳۴۲ش اشاره شده که به مناسبت سالروز فاجعهٔ مدرسه فیضیه منتشر گردیده است. این اعلامیه توسط جمعی از روحانیون برجستهٔ تهران از جمله حجج اسلام فلسفی، شیخ محمد تهرانی، جزایری، شیخ جواد فومنی و خندق‌آبادی صادر شد و به صراحت، به محکومیت اقدامات حکومت پهلوی پرداخت (مراسان، ش. بازیابی ۲۸۵۸۷: ۷). انتشار این اعلامیه را می‌توان بخشی از روند فزایندهٔ اعتراضات روحانیت دانست که پس از وقایع خونین سال ۱۳۴۲، وارد مرحله‌ای جدید و فعال‌تر شده بود. پس از آن، انتقادات صریح و پی‌درپی روحانیون و واعظان برجسته تهران نسبت به عملکرد رژیم پهلوی شدت گرفت و منبرهای مساجد به پایگاهی برای تبیین اهداف نهضت تبدیل شدند. به‌عنوان نمونه، آیت‌الله قاضی طباطبایی در سخنرانی خود در تاریخ ۲۸ آبان ۱۳۴۲ش، بازداشت امام خمینی را نه فقط اقدامی سیاسی، بلکه تلاشی برنامه‌ریزی شده از سوی حکومت برای محو اسلام و ارزش‌های دینی قلمداد کرد. هم‌زمان، واعظ معروف حجت‌الاسلام فلسفی نیز با حضور مستمر در مسجد ولی عصر تهران، منبرهای انتقادی علیه سیاست‌های محمدرضا پهلوی برگزار می‌کرد و نقش مهمی در تقویت گفتمان ضد دولت در میان مردم ایفا نمود (جلوه محراب شهید آیت‌الله سیدمحمدعلی قاضی طباطبایی، ۱۳۷۸ : ۴۴/۱۳؛ مراسان، ش. بازیابی ۱۲۹۴۱: ۳۲). به‌دنبال اعتراض روحانیون تهران ساواک وارد عمل شده و تعدادی از آنها را دستگیر کرد (سند شماره ۷ بخش پیوست). اقدامات و سخنرانی‌ها، به‌ویژه در پایتخت، نه تنها باعث افزایش آگاهی سیاسی در میان اقشار مذهبی شد، بلکه پایه‌گذار شبکه‌ای شد که به گسترش عقاید تعمیم‌یافته در جامعه یاری رساند؛ مفهومی که در نظریهٔ نیل اسملسر، نقش تعیین‌کننده‌ای در فرایند شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی دارد.

۲-۴: تصویب لایحهٔ کاپیتولاسیون و دستگیری امام خمینی

یکی از عوامل مهمی تنش‌زا در روند انقلاب اسلامی، تصویب لایحهٔ کاپیتولاسیون و دستگیری امام بود. در سوم مرداد ۱۳۴۳ش، قانون اجازهٔ برخورداری مستشاران نظامی آمریکا

از مصونیت‌ها و معافیت‌های قرارداد وین (لایحه کاپیتولاسیون) در مجلس سنا تصویب شد که با اعتراض شدید امام خمینی مواجه گردید (خمینی، ۱۳۷۰: ۱۴۴/۱-۱۴۵). تصویب این لایحه باعث عکس‌العمل شدید روحانیون تهران نسبت به آن گردید و به‌عنوان یک عامل تنش‌زا در فعال کردن مرحله چهارم رفتار جمعی مدنظر نیل اسملسر نقش زیادی داشت. به دنبال سخنرانی و انتشار پیام از سوی امام، علما و روحانیون تهران در منابر علیه کاپیتولاسیون موضع گرفتند. حکومت پهلوی در برابر اعتراض‌های نهاد روحانیت تهران، تعدادی از روحانیون و واعظان تهران را دستگیر و شکنجه کرد. سید کاظم قریشی، شیخ احمد کافی، واعظی، مقدسیان، موحدی اصفهانی و ربانی‌املشی در اولین روزهای اعتراض به لایحه کاپیتولاسیون، زندانی و تحت شکنجه ساواک قرار گرفتند (روحانی، ۱۳۸۱: ۱۰۴۷/۱).

در ادامه مخالفت‌های شدید روحانیون تهران و سایر مناطق کشور، شهربانی کل کشور، طی بخشنامه‌ای، نام بردن از امام و انتقاد از لایحه کاپیتولاسیون و برنامه اصلاحی دولت در منابر توسط علما را ممنوع کرد و دستور داد پیش از شروع سخنرانی، به واعظان تذکرات لازم داده شود. روحانیت تهران در اعتراض به آن، بیشتر در مسجد جامع بازار، مراسمی را برگزار می‌کردند. محمدجواد حجتی کرمانی، شیخ علی‌اصغر مروارید، شیخ فضل‌الله محلاتی، شیخ غلامحسین جعفری، شیخ جعفر شجونی، شیخ مهدی ربانی‌املشی، سید قاسم شجاعی، احمد کافی و ... از جمله واعظی بودند که بعد از سخنرانی در مسجد جمعه بازار تهران، بازداشت شدند و بیش از ۱۳۰ نفر از روحانیون تهران که در منبرها علیه حکومت محمدرضا پهلوی سخنرانی می‌کردند و لیست آنها در گزارش ساواک وجود دارد ممنوع‌المنبر شدند (روحانی، ۱۳۷۴: ۱۱۰۸/۱-۱۱۱۰؛ مراسم، ش. بازیابی ۴۵۳۲۱: ۲۳).

۳-۴: انتشار مقاله توهین‌آمیز نسبت به امام در روزنامه اطلاعات

یکی از رویدادهای کلیدی در مرحله چهارم نظریه نیل اسملسر، یعنی «پیدایش عوامل تنش‌زا» که منجر به بروز رفتار جمعی در آستانه انقلاب اسلامی شد، انتشار مقاله‌ای توهین‌آمیز نسبت به امام خمینی در روزنامه اطلاعات بود. این مقاله که در تاریخ ۱۷ دی ۱۳۵۶ش و با امضای مستعار احمد رشیدی مطلق منتشر شد، با هماهنگی مستقیم محمدرضا پهلوی و داریوش همایون (وزیر اطلاعات وقت) به‌منظور تخریب جایگاه و مشروعیت دینی

و سیاسی امام خمینی در میان مردم و روحانیت نوشته شده بود. مقاله مذکور، امام را به «وابستگی به استعمار» و «برهم زدن امنیت ملی» متهم کرد و در آن تلاش شد تا تصویری منفی از ایشان ارائه گردد. اما این اقدام نه تنها به تضعیف جایگاه امام منجر نشد، بلکه واکنشی گسترده و شدید از سوی حوزه‌های علمیه، روحانیت، و مردم به‌ویژه در شهر قم برانگیخت. در ۱۹ دی ۱۳۵۶ش، طلاب حوزه علمیه قم و اقشار مذهبی این شهر، به نشانه اعتراض، قیامی مردمی را سازمان‌دهی کردند که به شهادت و مجروح شدن شماری از آنان در اثر تیراندازی نیروهای امنیتی انجامید. این واقعه به سرعت در تهران و سایر شهرها بازتاب یافت و روحانیت تهران نیز در واکنش به این مقاله و سرکوب خونین قیام قم، موضع‌گیری‌های تند و قاطعانه‌ای اتخاذ کرد (سلیمی، ۱۳۸۶: ۱۳۷-۱۳۹؛ روزنامه کیهان، شماره ۱۰۳۶۲ مورخ ۱۳۵۶/۱۱/۲۰). انتشار این مقاله، موج سهمگینی از خشم و نفرت را در میان مجامع مذهبی ایجاد کرد؛ به طوری که نیکی کدی در این باره می‌نویسد: «... رژیم شاه نشان داد که در ارزیابی قدرت مخالفین مذهبی خود، دچار سوء محاسبه عجیبی است که در نتیجه یکی از قدم‌های نابودکننده خود را برداشت» (سلیمی، ۱۳۸۶: ۱۳۸-۱۳۹؛ کدی، ۱۳۷۵: ۴۱۳).

در پی این حادثه، قیام ۱۹ دی ۱۳۵۶ش، اتفاق افتاد که باعث اعتراض شدید روحانیت تهران گردید. برای نمونه حجت‌الاسلام فلسفی، با اینکه ممنوع‌المنبر شده بود، جلسه‌ای با حضور وعاظ تهران در منزل خود تشکیل داد و در این جلسه یادآور شد که روحانیت باید در مقابل اهانت روزنامه اطلاعات عکس‌العمل شدید نشان داده و بر قباحت این عمل و تجلیل از شخصیت امام تأکید کنند. به دنبال حادثه قیام ۱۹ دی، مراسم سوم، هفتم و چهلم شهدای این قیام، در تهران به صورت گسترده برگزار شد و در سخنرانی‌های واعظان، اعلامیه‌هایی نیز توزیع گردید که در آن بر محکومیت رفتار حکومت پهلوی تأکید شده بود. تشدید این فعالیت‌های سیاسی، موج جدیدی از دستگیری و تبعید روحانیت تهران را آغاز کرد. سیدمجتبی حسینی، حاج شیخ‌علی حمیدزاده و شیخ‌علی آقا جنتی از جمله روحانیان تهران بودند که به نقاط مختلف کشور تبعید شدند (سلیمی، ۱۳۸۶: ۴۵۳؛ روزنامه اطلاعات، شماره ۱۵۵۱۶، مورخ ۱۳۵۶/۱۱/۲۰، ص ۴). در چارچوب نظریه اسملسر، این واقعه به‌عنوان یک عامل تحریکی شتاب‌زا، موجب تسریع روند شکل‌گیری رفتار جمعی و همگرایی

خرده‌گفتمان‌ها در مسیر انقلاب اسلامی شد و بار دیگر نشان داد که نهاد روحانیت در تهران نه تنها در انتشار عقاید تعمیم‌یافته، بلکه در واکنش به عوامل تنش‌زا نیز نقش محوری ایفا کرده است.

۵) مرحله سازمان‌دهی و شکل‌گیری رهبری کاریزما

نیل اسملسر در پنجمین مرحله از فرایند بروز رفتار جمعی، بر اهمیت سازمان‌دهی و ظهور رهبری کاریزماتیک تأکید می‌کند. به باور او، در این مرحله، اگر رهبری با ویژگی‌های کاریزماتیک در رأس جنبش قرار گیرد و توانایی بسیج مردم و هدایت کنش‌های انقلابی را داشته باشد، جنبش اجتماعی می‌تواند به مرحله کنش مؤثر و پایدار برسد. رهبری کاریزماتیک به‌عنوان عامل وحدت‌بخش، می‌تواند ارزش‌های مورد مطالبه جنبش را عینیت ببخشد و جهت‌گیری مشخصی به آن بدهد. چنین رهبری‌ای از اعتماد و مشروعیت وسیعی نزد توده‌های مردم برخوردار است و می‌تواند امید به بازسازی اجتماعی، اصلاحات بنیادی و تحقق آرمان‌های جمعی را در میان آنان تقویت کند. اسملسر معتقد است که جنبش‌هایی که معطوف به ارزش‌ها هستند - یعنی خواهان تغییرات بنیادین در ساختارهای اجتماعی، فرهنگی یا سیاسی - نیازمند رهبری‌ای هستند که از پشتیبانی گسترده برخوردار باشد. در این میان، رهبری کاریزماتیک فراگیرترین و مؤثرترین شکل رهبری است، زیرا قابلیت تجسم‌بخشیدن به آرزوهای جمعی، مشروعیت‌بخشی به جنبش، و سازمان‌دهی نیروهای مختلف جامعه را داراست (اسملسر، ۱۳۸۰: ۱۲۰-۱۸۷).

پس از رحلت آیت‌الله بروجردی، روحانیت تهران به این نتیجه رسید که برای پیروزی نهضت اسلامی، امام خمینی را ابتدا به‌عنوان مرجع تقلید و سپس به‌عنوان رهبر جنبش انتخاب کنند. این تصمیم به تدریج موجب شکل‌گیری همبستگی و اتحاد میان امام و نهاد روحانیت تهران شد. با تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی در دوران سلطنت محمدرضا پهلوی، وضعیت سیاسی به‌ویژه در میان روحانیون، تقویت شد و زمینه‌های شکل‌گیری نهضت انقلاب اسلامی به‌طور چشمگیری فراهم گردید. در این راستا، مهدی عراقی و حبیب‌الله شفیق در خاطرات خود به اتحاد میان هیئت‌های مذهبی تهران پس از رحلت آیت‌الله بروجردی اشاره

کرده‌اند، که این اتحاد در انتخاب امام خمینی به‌عنوان مرجع تقلید نقش محوری ایفا کرد و زمینه‌ساز حرکت‌های بعدی در مسیر رهبری نهضت شد (شهید حاج مهدی عراقی، ۱۳۸۳: ۵۸؛ مصاحبه با حبیب‌الله شفیق، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، جلسه ۲، بی‌تا).

پس از انتخاب امام خمینی به‌عنوان مرجع تقلید توسط نیروهای انقلابی، مرحله شکل‌گیری رهبری نهضت آغاز شد. در این مرحله، امام به‌تدریج ترغیب و تشویق شد تا تشکلهای قوی و منسجم را برای هدایت جنبش ایجاد کند. (روزنامه مهر ایران، مورخ ۱۶ بهمن ۱۳۵۷، شماره ۴۶۸۹). این تشکلهای که به‌عنوان محورهای اصلی فعالیت‌های انقلابی شناخته می‌شدند، نقش حیاتی در سازمان‌دهی تظاهرات و مقاومت در برابر رژیم پهلوی ایفا کردند. عراقی همچنین در سازمان‌دهی و شکل‌گیری رهبری، به نظر امام خمینی اشاره کرده و در خاطراتش می‌گوید: «حالا باید تأیید حاج آقا را هم بگیریم. حاج آقا باید موافقت خودش را اعلام کند. وقتی آمدیم خدمت حاج آقا، جریان را برای ایشان گفتیم، ایشان هم تأیید فرمودند و هرکسی هم که می‌رفت از حاج آقا سؤال می‌کرد، ایشان می‌فرمودند مسلمان باید تشکیلاتی باشد، مسلمان بدون تشکیلات ارزشی ندارد» (ناگفته‌ها، ۱۳۷۰: ۱۶۴-۱۶۵).

بنابراین شبکه گسترده روحانیت انقلابی تهران، توانست با تلاش‌های پیگیر و غالباً خودجوش، انگیزه مبارزاتی امام خمینی را به اقشار مختلف مردم مؤمن و متدین انتقال دهد و نگرش و کنش انقلابی ستیز با رژیم پهلوی را در جامعه ایجاد کند. رهبری امام خمینی در یک چارچوب کاملاً منطقی و عقلانی شکل گرفت و در شرایطی که برخی جریان‌ها و چهره‌های برجسته که خود را برای رقابت با جریان مبارز اسلامی و رهبری امام آماده می‌کردند، توده مردم و نخبگان جامعه با پیش‌قدم شدن روحانیت، روی از آنان برگردانده و به‌تدریج رقبای نیز در موضع قبول گفتمان امام و رهبری ایشان قرار دادند (دوانی، ۱۳۹۴: ۱۶۸-۱۹۰).

۶- مرحله فقدان کنترل مؤثر اجتماعی و سرکوب سیاسی

نیل اسملسر در مرحله ششم بروز رفتار جمعی، به فقدان کنترل مؤثر اجتماعی و سرکوب سیاسی اشاره می‌کند که در نهایت منجر به گسترش بیشتر موج انقلاب و سقوط حکومت‌ها

می‌شود. طبق نظر او، در این مرحله، ضعف و ناتوانی دولت در استفاده از زور و اعمال سرکوب، به جنبش اجتماعی معطوف به ارزش‌ها فرصت می‌دهد تا به سمت انقلاب پیش رود و به یک حرکت گسترده و مؤثر تبدیل شود. این خلأ در قدرت سیاسی و ناتوانی در مدیریت بحران‌های اجتماعی، زمینه‌ساز رشد و تقویت جنبش‌های مردمی و انقلابی خواهد بود (اسملسر، ۱۳۸۰: ۱۲۰-۱۸۷).

بررسی نقش و تلاش‌های روحانیون تهران در روند انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که این قشر تأثیرگذار اجتماعی، نقشی تعیین‌کننده در تشدید و گسترش موج انقلابی ایفا کرده‌اند؛ چنان‌که با افزایش دامنه اعتراض‌ها و مشارکت مردمی به رهبری روحانیت، رژیم پهلوی به تدریج کنترل اجتماعی خود را از دست داد و در اعمال سرکوب ناتوان شد، امری که روند پیروزی انقلاب را شتاب بخشید. نمونه بارز این نقش‌آفرینی، مشارکت فعال روحانیون در سازمان‌دهی و هدایت راهپیمایی میلیونی تاسوعا و عاشورای سال ۱۳۵۷ در تهران بود؛ حرکتی که از خیابان شاهرضا تا میدان شهید (آزادی کنونی) امتداد یافت و با نمایش اقتدار مردمی، عملاً قدرت سرکوب را از حکومت سلب کرده و آن را در برابر موج انقلاب ناتوان ساخت (روزنامه سیاست ما، شماره ۳۸۱۰۳ مورخ ۱۳۵۷/۰۹/۲۷، ص ۲)

۱-۶: نقش روحانیت تهران در گسترش موج انقلابی و عدم کنترل مؤثر اجتماعی از سوی

دولت پهلوی

پس از تلاش‌های روحانیت تهران در روند انقلاب اسلامی، حضور اقشار مختلف در خیابان‌های سطح شهر تهران گسترده‌تر گردید و این امر برخورد مأموران حکومتی و سرکوب انقلابیون را بی‌تأثیر کرد. حتی به گونه‌ای که اعمال پی‌درپی قانون حکومت‌نظامی در شهر تهران نیز نتوانست مردم را به عقب‌نشینی وادار کند. روحانیت تهران با اقداماتی از قبیل جمع‌آوری وجوهات شرعی و اعانات برای هزینه‌کرد در مسیر انقلاب، سازمان‌دهی و مبارزات مدنی توانستند آتش انقلاب را شعله‌ورتر کنند. در این بخش از پژوهش به نمونه‌هایی از فعالیت روحانیت تهران که در عدم کنترل اجتماعی و سرکوب تأثیر بسزایی داشت، اشاره گردیده است.

۱-۱-۶: تأمین منابع مالی برای تداوم مبارزه و تشدید موج انقلابی

روحانیت تهران جهت جمع‌آوری کمک‌ها و اعانات، فعالیت زیادی می‌کردند و از این طریق در گسترش موج انقلاب نقش قابل‌توجهی داشتند. آنها در حوزه‌های مختلف، مبالغی را در چارچوب قوانین اقتصادی اسلام، از قبیل خمس و وجوهات شرعی برای تداوم اعتراض‌ها، جمع‌آوری و در مسیر انقلاب هزینه می‌کردند. در این خصوص می‌توان به گزارش جمع-آوری وجوهات از سوی روحانیون تهران و ارسال آن برای امام خمینی در اسناد ساواک رجوع کرد (سند شماره ۸ بخش پیوست). بخشی از وجوهات شرعی از قبیل سهم امام از سوی نهاد روحانیت و سایر اقشار جامعه جمع‌آوری و برای آیت‌الله میلانی ارسال می‌گردید که گزارش آن در اسناد ساواک در مورخ ۱۳۵۳/۸/۵ آمده است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ش. بازیابی ۵۴۸۳).

همچنین در سندی از ساواک به موضوع جمع‌آوری مبالغی توسط برخی روحانیون از جمله: مرتضی مطهری، سید ابوالفضل موسوی‌زنجانی و محمدحسین علامه طباطبایی، برای کمک به مردم فلسطین در نقاط مختلف تهران اشاره گردیده است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ش. بازیابی ۴۹۴۶۷).

حجت‌الاسلام سید محمدصادق لواسانی از روحانیون مبارز شهر تهران بود که در بازار به جمع‌آوری وجوه و ارسال آن برای امام خمینی می‌پرداخت (مراسان، ش. بازیابی ۹۰۷: ۵۵؛ مراسان، ش. بازیابی ۰۰۸۲۵۰۷: ۱۲). علاوه بر آن، روحانیون ثروتمند شهر تهران در روند انقلاب اسلامی حمایت اقتصادی از نیروهای انقلاب داشتند که گزارش آن در اسناد ساواک موجود است (مراسان، ش. بازیابی ۳۰۶۱: ۱۴).

۶-۱-۲: تهییج احساسات مردم جهت گسترش موج انقلابی

نهاد روحانیت تهران جهت گسترش موج انقلابی، سخنرانی‌هایی ایراد می‌کردند. این سخنرانی‌ها باعث تهییج احساسات مردم و افزایش جمعیت ناراضیان می‌شد که دسته‌دسته به انقلابیون می‌پیوستند. یکی از موضوعاتی که نقش مؤثری در تهییج احساسات مردم داشت، پرداختن به مسئله‌ی گسترش فساد و بی‌بندوباری در جامعه بود. سخنرانی انتقادی محلاتی از نفوذ فرهنگ غربی در مسجدالجواد(ع) در تاریخ ۱۳۴۹/۶/۲۰ ش نمونه‌ای از اعتراض به رواج بی‌بندوباری بود که در گزارش ساواک به آن اشاره گردیده است (مرکز بررسی اسناد

تاریخی وزارت اطلاعات، ش. بازیابی ۱۰۴۳/۲۰). همچنین محمدتقی فلسفی در تاریخ ۱۳۵۰/۶/۵ ش در حسینیه ارشاد، به انتقاد شدید از گسترش شراب‌خواری، قماربازی و بی‌بندوباری و لخت‌شدن دختران در کنار دریا و رقصیدن در کاباره‌ها پرداخت (مراسان، ش. بازیابی ۹۶۱۹۰: ۱۸).

یکی از مصادیق گسترش فساد در جامعه، دریافت رشوه از سوی مقامات حکومتی بود که باعث اعتراض شدید نهادهای انقلابی به‌خصوص روحانیت تهران می‌شد و این موضوع نیز در تهییج مردم برای شرکت در تظاهرات مؤثر بود. برای نمونه در این باره می‌توان به سخنرانی شهید مطهری در مسجد هدایت تهران در تاریخ ۱۳۴۲/۱۱/۱۲ ش درباره نوع برخورد پیامبر(ص) با مسئله فساد در جامعه اسلامی و مقایسه آن با رفتار مسئولان حکومت اشاره کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ش. بازیابی ۵۴۳۲۶).

علاوه بر آن، روحانیون تهران به علت رواج بی‌حجابی در جامعه، سخنرانی‌های تندی علیه حکومت پهلوی ایراد و مردم را به شرکت در تظاهرات‌های ضدحکومتی ترغیب می‌کردند. برای نمونه شیخ عباسعلی اسلامی، مؤسس جامعه تبلیغات اسلامی و عضو هیئت قانمیه و هیئت‌بنی‌الزهر(س) در سخنرانی خود به این موضوع پرداخته و راهکارهایی را برای حل آن ارائه داده است (مراسان، ش. بازیابی ۰۱۴۱۷۰۰۶: ۲۵). آیت‌الله طالقانی نیز طی یک سخنرانی انتقادی در مسجد هدایت تهران به تاریخ ۱۳۵۰/۸/۲۱ ش، به این موضوع اشاره کرده بود (خدارحمی، ۱۳۹۷: ۲۰۷-۲۰۸). سایر علمای شهر تهران نیز در اعتراض به گسترش فساد در جامعه اعتراض می‌کردند. شیخ عبدالکریم هاشمی‌نژاد در یک سخنرانی در مسجد شهرری، از گسترش بی‌بندوباری در جامعه، عیاشی‌ها، بی‌عفتی‌ها و بازی کردن هنرمندان با اعتقادات مذهبی مردم و اهانت به اسلام به‌شدت انتقاد کرد (مراسان، ش. بازیابی ۲۰۷۱: ۴۰).

از دست رفتن استقلال کشور و وابستگی حکومت پهلوی به بیگانگان از مسائلی بود که در تهییج احساسات مردم نقش مؤثری داشت. روحانیون تهران در این باره با ایراد سخنرانی‌های انتقادی، احساسات مردم را برمی‌انگیختند تا در مبارزات علیه حکومت حضور یابند. برای نمونه باید به سخنرانی آیت‌الله طالقانی در تکیه دزاشیب تهران به تاریخ ۱۳۴۱/۳/۲۶ ش اشاره کرد که به تسلط بیگانگان و حضور گسترده مستشاران آمریکایی در ایران و لزوم

بیرون‌راندن آنها اشاره کرد (مراسان، ش. بازبایی ۷۷۸: ۱۱؛ مراسم، ش. بازبایی ۳۲۰۲: ۷). ایجاد فضای سرکوب و اختناق در کشور نیز باعث سخنرانی‌های انتقادی روحانیون تهران و تهییج احساسات مردم برای پیوستن به انقلاب بود. برای نمونه در این باره می‌توان به سخنرانی تند حجت‌الاسلام فلسفی به دلیل سانسور حاکم بر جراید و روزنامه‌ها اشاره کرد (سند شماره ۹ بخش پیوست).

۳-۱-۶: شکل‌دهی به مبارزات مدنی و تأثیر آن در گسترش موج انقلابی

بخشی از فعالیت نهاد روحانیت تهران جهت گسترش موج انقلابی، شکل‌دهی به مبارزات مدنی از قبیل تحصن، تحریم خرید کالاهای خارجی، بوقزدن وسایل نقلیه در خیابان‌ها، خاموش کردن چراغ مغازه‌ها، تعطیلی بازار تهران و اعتصاب غذا بود. در این خصوص مسئله‌ای که باید به آن اذعان کرد این است که در شکل‌گیری مبارزات مدنی؛ عوامل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نقش اساسی داشتند. برای نمونه یکی از عوامل شکل‌گیری مبارزات مدنی روحانیون تهران، اعتراض به وضعیت اقتصادی و وجود فساد گسترده در کشور در ماه‌های منتهی به پیروزی انقلاب اسلامی بود که گزارش آن در برخی روزنامه‌های تهران آمده است (روزنامه رستاخیز، شماره ۱۰۰۰ مورخ ۱۳۵۷/۰۶/۰۶، ص ۲۴؛ روزنامه مهر ایران، شماره ۴۶۸۹ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۶). علاوه بر آن، در گزارشی از روزنامه‌ی آیندگان، به مسئله‌ی بحران صنعت فرش اشاره گردیده که صادرات فرش را با نابسامانی‌های گسترده‌ای همراه کرده بود و لایحه‌ی حمایت از صنعت فرش در مجلس، بیش از دو سال متوقف شده بود و دولت نیز برنامه‌ای برای حل آن نداشت. این موضوع باعث شکل‌گیری اعتراضات مدنی از قبیل اعتصاب بازاریان با همراهی نهاد روحانیت تهران شد (روزنامه آیندگان، شماره ۳۴۵۱، مورخ ۱۳۵۶/۰۱/۳۱).

عامل دیگری که در شکل‌گیری مبارزات مدنی از قبیل برگزاری تحصن نقش تأثیرگذاری ایفا کرد، ممانعت شاپور بختیار از ورود امام خمینی به ایران بود. به همین علت، روحانیت تهران در اعتراض به آن، در ۸ بهمن ۱۳۵۷ش در مسجد دانشگاه تهران تحصن کردند و این رویداد، نقش مهمی در گسترش موج انقلابی داشت (روزنامه کیهان، شماره ۱۰۶۲۲، مورخ

۱۳۵۷/۱۱/۸؛ روزنامه اطلاعات، شماره ۱۵۷۷۰، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۸). علاوه بر آن، گزارش‌های مطبوعات نشان می‌دهد که از تحصن علما در مسجد دانشگاه تهران، اقشار مختلفی از قبیل کارکنان هواپیمایی، هیئت‌علمی دانشگاه ملی ایران وابسته به سازمان روحانیون، دانشجویان و کارکنان دانشگاه، جامعه اصناف و بازرگانان، مطبوعات و غیره حمایت کردند (روزنامه اطلاعات، شماره ۱۵۷۷۲، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۰؛ روزنامه اطلاعات، شماره ۱۵۷۷۳، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۱).

همچنین به مناسبت چهلمین روز شهادت جمعی از انقلابیون تبریز، در اعلامیه آیت‌الله قاضی طباطبایی، سیدحسن انگجی و عبدالحمید شریانی، در تاریخ ۲۷ خرداد ۱۳۵۷ش، به موضوع تحصن و خانه‌نشینی علما اشاره شده است. این اعتراض‌ها باعث گردید تا موانع حضور امام از سوی بختیار برداشته شود (شهید آیت‌الله سید محمدعلی قاضی طباطبایی، ۱۳۷۸: ۴۳۶/۱۳؛ فولادزاده، ۱۳۵۹: ۱۶۳؛ روزنامه آهنگ سیاسی، سه‌شنبه مورخ ۱۰ بهمن ۱۳۵۷ شماره ۸). پس از رفع ممنوعیت ورود امام به ایران از سوی بختیار، امام در نخستین سخنرانی خود اعلام کردند که قدم اول پیروزی را برداشته‌ایم و برای موفقیت نهایی باید همه گروه‌ها با یکدیگر وحدت داشته باشد و پس از آن موج انقلاب گسترده‌تر گردید (روزنامه جنبش، شماره ۱۱۴۲، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۷ ص ۱).

نتیجه‌گیری

بررسی سیر انقلاب اسلامی ایران با تکیه بر نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر، نشان می‌دهد که روحانیت تهران به‌عنوان یکی از مهم‌ترین گروه‌های اجتماعی، در فعال‌سازی و هدایت مراحل شش‌گانه این نظریه نقشی کلیدی ایفا کرده است. با وقوع رخدادهایی چون تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و آغاز انقلاب سفید، روحانیون با بهره‌گیری از بافت سنتی و مذهبی جامعه، بسترهای ساختاری لازم برای بروز نارضایتی عمومی را فراهم ساختند. تشدید برخوردهای حکومت پهلوی با نهاد دین، به‌ویژه پس از حادثه مدرسه فیضیه، منجر به شکل‌گیری تنش‌های اجتماعی گسترده شد که روحانیت با نفوذ خود در لایه‌های مختلف جامعه، آنها را به سمت اعتراض‌های جمعی سوق داد. در این میان، ایدئولوژی مبتنی بر

آموزه‌های اسلامی و الگوی عاشورا که توسط امام خمینی و روحانیون همراهش تبیین شد، توانست هم‌گرایی معنوی و فکری معترضان را تقویت کند. وقایع حساس برانگیزی چون کاپیتولاسیون، دستگیری امام و مقاله توهین‌آمیز روزنامه اطلاعات، شرایط را برای انفجار اجتماعی آماده کرد و روحانیت تهران با بهره‌گیری از ابزارهای تبلیغی و منبری خود، توانست جامعه را به سوی کنش انقلابی هدایت کند.

پس از انتخاب امام خمینی به‌عنوان مرجع تقلید، نهاد روحانیت با تأکید بر رهبری کاریزماتیک و ایجاد تشکل‌های منسجم، مرحله پنجم نظریه اسملسر یعنی سازمان‌دهی و رهبری جنبش را محقق کرد. درنهایت، با افزایش مشارکت مردمی در تظاهرات و مبارزات مدنی - به‌ویژه در رویدادهایی چون راهپیمایی تاسوعا و عاشورای ۱۳۵۷ - رژیم پهلوی کنترل خود را بر جامعه از دست داد و مرحله پایانی نظریه، یعنی فروپاشی کنترل اجتماعی و سرکوب سیاسی، به وقوع پیوست. در مجموع، می‌توان گفت نهاد روحانیت تهران با نقش‌آفرینی در تمامی مراحل نظریه اسملسر، نه تنها به شکل‌گیری رفتار جمعی انقلابی کمک کرد، بلکه با رهبری منسجم و مبتنی بر ارزش‌های دینی، موج انقلاب را به سوی پیروزی هدایت نمود.

کتابنامه

الف) اسناد:

مرکز اسناد انقلاب اسلامی (مراسان): ش.بازیابی ۳۱۲۷۶۶، ۹۰۹۵، ۲۸۵۸۷، ۰۱۴۱۷۰۰۶، ۰۱۰۲۵، ۱۲۶۸۰۳۷، ۳۷۵۱، ۲۶۲۷، ۱۹۱۲، ۶۵۰۴، ۱۰۰۶، ۱۴۲۷۴، ۱۴۲۶۸، ۱۱۸۰۴، ۱۵۶۵۲، ۲۳۱۷، ۰۱۰۲۵، ۲۱۷۸، ۸۲۸، ۴۸۵۲۹، ۱۹۷۵، ۱۰۲۳۸، ۱۱۸۲۳، ۸۰۷۹۳، ۱۱۲، ۳۹۰۶، ۱۳۲۵، ۲۰۷۱، ۳۵۲۴، ۸۲۵۰۷، ۳۲۰۲.

مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (مپس): ش. بازیابی ۱۲۵۰، ۲۰۰۲۴، ۵۴۸۳، ۴۹۴۶۷، ۱۰۴۳، ۵۴۳۲۶.

زبان گویای اسلام حجت‌الاسلام محمد تقی فلسفی، یاران امام به روایت اسناد ساواک، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸.

تبیین نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری و گسترش انقلاب اسلامی براساس نظریه رفتار جمعی..... ۳۹۱

زنده تاریخ؛ شهید آیت‌الله سید حسن مدرس به روایت اسناد ساواک، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸.

سلیمی، حشمت‌الله، مبارزات روحانیون و واعظ مساجد به روایت اسناد، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۶.

شهید آیت‌الله سید محمدعلی قاضی طباطبایی، یاران امام به روایت اسناد ساواک، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸.

شهید حاج مهدی عراقی، یاران امام به روایت اسناد ساواک، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۳.

ب) کتاب

اسملسر، نیل، تئوری رفتار جمعی، ترجمه رضا دژکام، مؤسسه یافته‌های نوین، ۱۳۸۰.
بهشتی سرشت، محسن، نقش علما در سیاست، تهران، پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰.

تیموری، ابراهیم، عصر بی‌خبری و تاریخ امتیازات در ایران، تهران، انتشارات اقبال، ۱۳۶۳.
حسین قزل‌ایاق، ایمان، بازار تهران، تحولات سیاسی و انقلابی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۴۰۱.

خدارحمی، طاهره، خاطرات حجت‌الاسلام والمسلمین سید محمد مهدی طباطبایی شیرازی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷.

خمینی، روح‌الله، صحیفه نور، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰.

خواجه سروری، غلامرضا، خاطرات آیت‌الله مهدوی کنی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵.
دانشنامه زندان سیاسی دوره پهلوی، دفتر ادبیات انقلاب اسلامی، تهران، ۱۴۰۱.

دوانی، علی، خاطرات و مبارزات حجت‌الاسلام و المسلمین فلسفی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۶.

دوانی، علی، نهضت روحانیون ایران، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۴.

رجبی، محمد حسن، زندگینامه سیاسی امام خمینی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۲.

روحانی، حمید، خاطرات و مبارزات شهید محلاتی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۴.

۳۹۲ نشریه علمی تحقیقات اسنادی انقلاب اسلامی، سال ۶، شماره ۱۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- روحانی، حمید، **نهضت امام خمینی**، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۱.
- عاقلی، باقر، **روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی**، تهران، انتشارات گفتار، ۱۳۷۶.
- عراقی، مهدی، **خاطرات شهید مهدی عراقی**، تهران، رسا، ۱۳۷۰.
- فردوست، حسین، **ظهور و سقوط سلطنت پهلوی**، خاطرات ارتشبد حسین فردوست، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۳.
- فولادزاده، عبدالامیر، **ابوذر زمان آیت‌الله طالقانی**، تهران، انتشارات اعلمی، ۱۳۵۹.
- قاسم‌پور، داود، **خاطرات محسن رفیق‌دوست**، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳.
- قدسی‌زاده، پروین، **تاریخ شفاهی مسجد جلیلی**، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳.
- کدی، نیکی، **ریشه‌های انقلاب ایران**، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۵.
- کرمانی، ناظم الاسلام، **تاریخ بیداری ایرانیان**، تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۶۲.
- کریمی‌پور، حمید، **جامعه تعلیمات اسلامی، آیت‌الله حاج شیخ عباسعلی اسلامی و نقش ایشان در انقلاب اسلامی**، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
- مازندرانیان، حمیدرضا، **تاریخ شفاهی مساجد تأثیرگذار در انقلاب اسلامی (قباد، جاوید، لرزاده، الجواد)**، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹.
- مرادی‌نیا، محمدجواد، **امام خمینی و هیئت‌های دینی مبارز**، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۷.
- مظاهری، حسام، **جامعه‌شناسی هیئت‌های مذهبی در ایران**، تهران، سروش، ۱۳۸۷.
- ناگفته‌ها، **خاطرات شهید مهدی عراقی**، تهران، رسا، ۱۳۷۰.
- نجاتی، غلامرضا، **تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران از کودتا تا انقلاب**، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۹.
- هاشمی‌رفسنجانی، اکبر، **دوران مبارزه**، تهران، دفتر نشر معارف اسلامی، ۱۳۷۶.
- مصاحبه با حبیب‌الله شفیق**، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، آرشیو، جلسه ۲، بی‌تا.

ج) نشریات:

روزنامه **اطلاعات**، شماره‌های ۱۵۵۶۳ مورخ ۱۳۵۷/۰۴/۱۱؛ ۱۵۷۶۸ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۰۸؛ ۱۳۵۷/۱۱/۰۸ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۲۰؛ ۱۵۷۷۲ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۰؛ ۱۵۷۷۳ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۱؛ ۱۵۷۷۰ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۰۸

روزنامه **آهنگ سیاسی**، شماره ۸ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۰

تبیین نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری و گسترش انقلاب اسلامی براساس نظریه رفتار جمعی..... ۳۹۳

روزنامه آیندگان، شماره ۳۴۵۱ مورخ ۱۳۵۶/۰۱/۳۱

روزنامه کیهان، شماره ۱۰۳۶۲ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۲۰؛ ۱۰۶۲۲ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۰۸؛ ۱۰۶۳۱ مورخ

۱۳۵۷/۱۱/۱۷

روزنامه رستاخیر، شماره ۱۰۰۰ مورخ ۱۳۵۷/۰۶/۰۶

روزنامه مهر ایران، شماره ۴۶۸۹ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۶

روزنامه جنبش، شماره ۱۱۴۲ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۷

روزنامه سیاست ما، شماره ۳۸۱۰۳ مورخ ۱۳۵۷/۰۹/۲۷

(د) منابع لاتین

Nasr, V.(2007), The Shia Revival. W. W. Norton: New York.

Saffari, S. (2017), "Two Pro-Mostazafin Discourses in the 1979 Iranian Revolution" . Contemporary Islam. Volume 11, Issue 3.

Moniri, Hamid Reza and Mohammad Hadi Fallahzadehand Laleh Eftekhari(2020), Study of the Ways to Diffuse the Islamic Revolution Values through Hajj Based on the Theory of Diffusion, Received: 5 January 2020 - Accepted: 12 February.

Richard, Y. (1995), Shi'ite Islam: Polity, Ideology, and Creed. Blackwell: Oxford.

Smelser, N. J. (1962). Theory of Collective Behavior. New York: Free Press.

گزارش اطلاعات دانشی

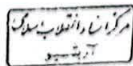
شماره ۷۱۳۳۸۱	موضوع طنزنامه آقا فلسفی به آیهاله خمینی به قم در مورد میتینگ
تاریخ حادثه ۱۳۷۸/۱۳	محل تهران مسجد حاج عزیزالله
تاریخ وصول خبر ۱۳۷۸/۲۰	عطف بشماره
تاریخ گزارش ۱۳۷۸/۲۰	منبع خبر: ماهنامه نفوس
	تقریب: ۲ ب

آقای فلسفی، صبح روز بیاری ظرفانی به آیهالرحم خمینی بقم منامره رده و تا آنجا نبرد ما بماند که برسد شب قبل در مسجد حاج عزیزالله میتینگ بوده میتینگ را ادامه بد - بیع با خسرو و به آیهاله حکیم نیز تلگراف نموده اند که شما تلگرافی به ما ضمیمه کردید و برای ریویز آنرا در - ا - تبار ما نگذاشته اید که چای یکم و بین مردم تونین نمانیم . شما " تین اسماعیل سافری ساکن تبریز میدان شاه منزل شماره ۲ " که منتهی به / خان معتقد / با جنلق فلسفی واحد میاتند و نخل وی در در دبیرستان اهوریحان واحد شیر بهاشد انهار داشته ما همین دولت از تونین تلگرافات شما " جلوگیری نمیدانند و فعلاً " ما به اتیان آقای فلسفی جد بهشتینام که - تلگرافات منجود در تبریز و شهرستانها تونین - مع شود - ز

در بر روی شیخ خرمش فلسفی با کلمات

۱۳۷۸
۱۳

تعداد نسخه: ۸
 اداره کل: ۱ (نسخه)
 اداره کل: ۱۳۳۳/۲۳

سند شماره ۱:

تلگراف حجت الاسلام فلسفی برای امام در خصوص برگزاری میتینگ در مسجد حاج سید عزیزالله در سال ۱۳۴۱ (مراسن، ش.بازیابی ۱۱۲۴۰ ص ۲۲)

گزارش اطلاعات داخلی

شماره: ۳۱۲/۴۵۵۶	موضوع: مسجد ارک
تاریخ حادثه: ۱۳۳۷/۹/۱۳	محل: تهران
تاریخ وصول خبر: ۱۳۳۷/۹/۱۳	عطف بشماره:
تاریخ گزارش: ۱۳۳۷/۹/۱۳	منبع خبر: ماورویژه
	تقریب: ۲ -

سخن سازان

ساعت ۱۲ روزیکشنبه ۱۱/۹/۳۱ عددی در حد و... شروع و از روحانیون در مسجد ارک اجتماع نمودند. ابتدا صحبت‌های زیاد و صحبت نمود. سپس فلسفی درباره فعالیت علماء و مردم مسلمان بران لموت‌توسینا مه اخیر و ملت صحبت و افزود دولت خوب باید بخواسته هان مرد عمل کند. مسلمانان باید برای زمین بردن تصویرنامه‌هایی تمبیه تصویرنامه قبلی موقوف خود را - فشرده ترشند زیرا با اجرائشدن شرکت زنان در انتخابات پله ای از نردبان فعالیت مرتجعانه و تولید حزب بهائی در رسم تکمیل شد. بعد نامه‌هایی را که آیت‌المخواتسارن - خمینی و بهبهانی - شریعت مداری - مرعشی بهیون نوشته بودند قرائت کرد. درخاتمه اشهار داشت اصولا درین کشور متوسطه با هستی قانون اساسی حاکم بر ملت باشد و قانون اساسی هم بستگی بوجود مجلسین سنا و شورا دارد و باید تصویب نامه‌ها را در وررخت و خواسته‌های ملت توجه کرد نه اینکه سرتوتست کشور را بکند. مرتجع و دستیارینکانه بنام هیئت دولت در دست داشته باشد و معلوم نیست بچه علت مدتی است دولت با مجلسین رابطه ما از دولت خواستاریم هرچه زود تر انتخابات را شروع نماید که در اینموقع مرد بهاصدا ای بلند فریاد زدند صحیح است. ضمنا اعلامیه پیوست نیز از طرف دانش و بیان دانشکده حقوق بهین مرد متوزیع گردید.

سخن سازان

در روز یکشنبه ۱۱/۹/۳۱

۱۳۳۷/۹/۱۳

تعداد نسخه: ۵ نسخه
گیرندگان: سه نسخه در بخش ۳۱۲ - اداره سوم - اداره دوم

مرکز اسناد انقلاب اسلامی
آرشیو

۱۳۳۷/۹/۱۳

سند شماره ۲:

سخنرانی حجت‌الاسلام فلسفی در مسجد ارک تهران در خصوص لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی در سال ۱۳۴۱ (مراسان، ش. باز یابی ۱۰۲۵ ص ۵۲)

	
جمهوری اسلامی ایران	اداره دوم
رئیس‌جمهور	دائرة ۶۹
رئیس‌وزیر	کشور ایران
وزیران	موضوع: مجمع علماء و روحانیون آتای نلسن
وزیر امور خارجه	محل: اطلاعیه
وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی	منبع:
وزیر بهداشت	تقریب: ج ۳

تاریخ: ۱۳۵۸/۱۳/۲۱
شماره: ۳۵۸۱۳/۱۳
تاریخ وقوع:
تاریخ وصول خبر: ۱۳۵۸/۱۱/۲۳
تاریخ گزارش: ۱۳۵۸/۱۱/۲۵

موضوع: اطلاعیه

موضوع: مجمع علماء و روحانیون آتای نلسن

محل: اطلاعیه

منبع:

تقریب: ج ۳

برابر اطلاع واصله :

منزل آتای نلسن و معظ و روحانیان ری محل اجتماع و معظ و طلاب علوم دینی و علماء جهت مذاکرات و معالجه باطنیه قانون شرکت زنان در امر انتخابات شده است . نلسن که مدتها از مدینه تعالیه بدو بود از این موقعیت برای حفظ موقعیت و صمیمیت خود استفاده ننماید . آتای نلسن چندین بار در این مورد با آتای علم ملاقات و مذاکره کرده و مخالفت و نارضایتی عموم معظ و روحانیون را در موضوع فوق با اطلاع آتای نخست وزیر رسانده و حتی آتای نخست وزیر را تهدید کرده که با انتشار در اجراء شرکت زنان در امر انتخابات موجب انقلاب در ایران خواهد شد . هر روز آتای علم بوسیله تلفن با آتای نلسن مذاکره ای مینماید . پس از جلسه هفت گانه در مسجد سید منزهه و محله طبعه قانون اصلاحات ارضی دیگر آتای علم آتای نلسن تظنی نکرده است طبق اطلاع تراست در جلسه ای که بزودی از طرف معظ تشکیل خواهد شد از طرف علماء گفته شود که جامعه روحانیت در مورد اصلاحات ارضی نظری ندارد و مورد تناقضی آنان تجدید نظر در مورد شرکت زنان در امر انتخابات است .

گیرنده

بابت سابقان اطلاعات و اخذ کسور

انتهای گزارش از طرف معظ و روحانیون
۱۳۵۸

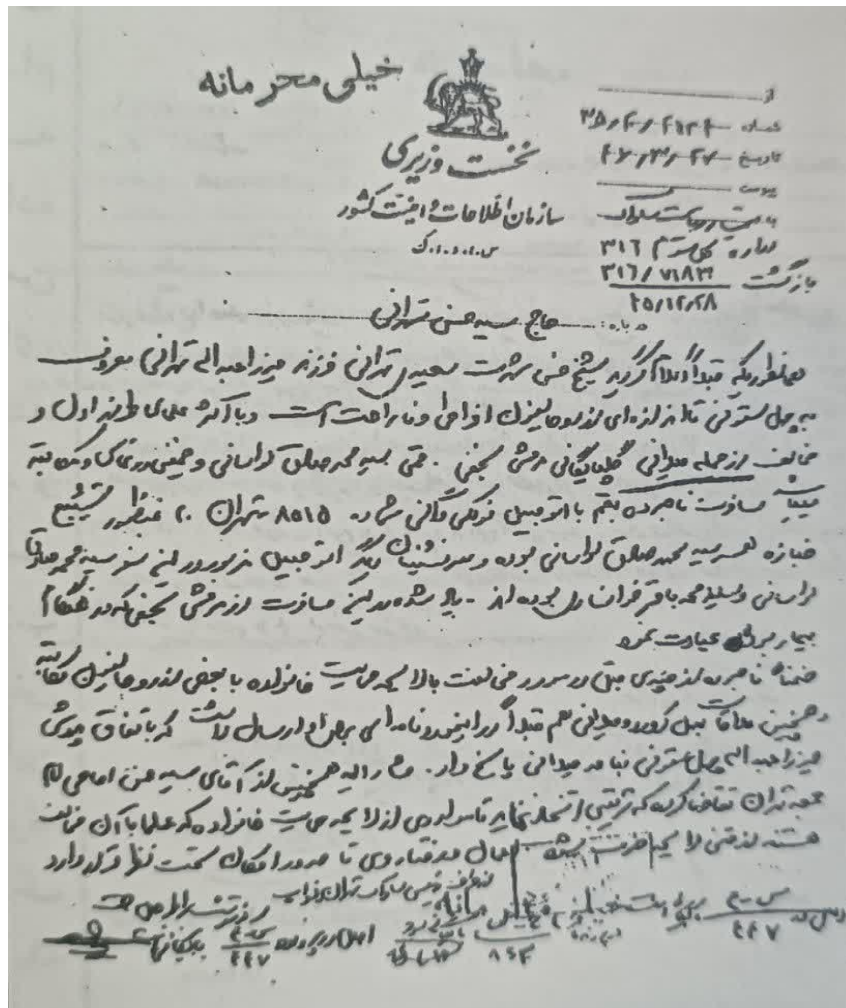
خیلی محرمانه

مرکز اسناد و انقلاب اسلامی
تهران

سند شماره ۳:

تجمع روحانیون تهران برای مخالفت با قانون شرکت زنان در انتخابات در سال ۱۳۴۱

(مراسم، ش. بازیابی ۲۲۱۳ ص ۳۴)

سند شماره ۴:

مخالفت سید حسن تهرانی از روحانیون تهران با لایحه خانواده در سال ۱۳۴۶

(مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ش.بازیابی ۳۴۲۱ص ۱۳)

گزارش اطلاعات داخلی

شماره: ۳۱۴/۱۸۴۱
 تاریخ حادثه: ۱۳/۵/۴۱
 تاریخ وصول: ۱۳/۵/۴۱
 تاریخ گزارش: ۱۳/۵/۴۱

موضوع: مسجد هدایت
 محل: تهران
 عمارت: هدایت
 منبع خبر: مأمور ویژه
 تکرار: ۲

محرر: هادی...

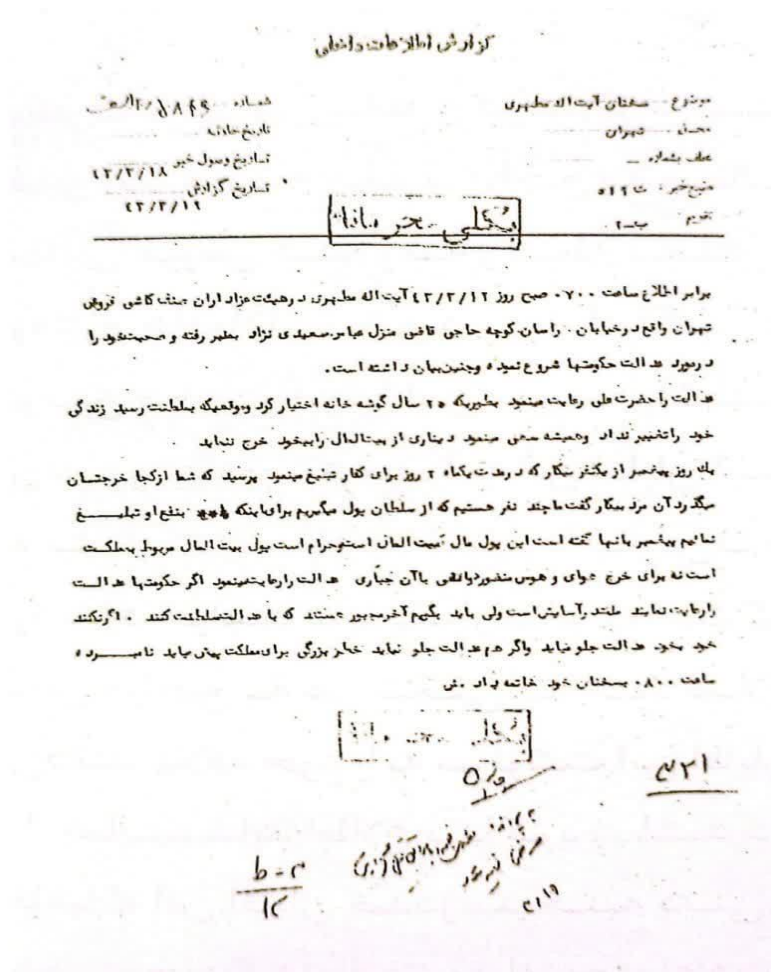
ارساعت: ۲ روزه شنبه ۱۳/۵/۴۱ جلسه هفتگی مسجد هدایت با شرکت تربیت ۳۰۰ نفر از انجمن و دستگاه - دارندگان و اصناف و بازاریان وابسته به جبهه علمی و نهضت آزادی ایران در مسجد هدایت تشکیل گردید. قبل از تشکیل این جلسه نماز جماعت مغرب و عشاء به پیش شماره ۱۲۱۸۴۱ مسجد محمود خاقلانی برگزار گردید و نماز جماعت در کثرتی حضور یافتند. در این وقت در کثرتی حاضرین وارد مسجد گردیدند و در کنار آیین نامه خاقلانی نشست و گفتگو، خصوصاً بر بحث سیرت است. مطهری شروع به صحبت نمود و خواستد اینها حدیث رسول اکرم (ص) را در این امر و آنگاه با اتفاق و از انبیا برداشته و گفت سیاست از بدین حد نیست حالا جواد بن و قرآن با اینها است و قانون مخالف است برای آنکه سیاست فعلی علیه بدین است اینها چند نفر مظلوم را گرفته و بزند این سیرت نیز برای آنکه متاعشان محفوظ بماند و نگذردند که بزنند این نمودن انکار هم نمیشود! معاف بودم خود را حفظ نمودم از اعدای آنها هم آنها را متاعی ندانند و همین برای حفظ موقعیت خود و نهان خوشگل خود را برای اجابت میبرند و خود نهد دست بزنند و مرتکب اعمال بی ناموسی و سهوت پرستی میگردند و بدین تصرفات خود را زاری میکنند و آنوقت میگویند خدا مقدر است. بیرون سازند میکنند انیس را فانی میکنند. نفس بود براتن میکنند تا من را سیاست میگذارد پس شما چطور میخواستید جلوگیری کنید را بشیرید. این اعمالی که در اینجا میگذرد و مردم را زود ترکومنت میگذرد و با تبلیغات سوء خود سر مردم گمراه میکند و ملتی را برای حفظ موقعیت خویش به کشتن میگذرد. این سیاست شما برخلاف بدین و قرآن است. نا: تقی همین از تمام حضرت امام حسین در راه اعتلای بدین مبین اسلام سخن گفت و در ساعت ۲ جلسه منبر خاتمه یافت.

تعداد نسخه: ۳
 محمدتقی
 در کمیته خبری مسجد هدایت
 ۱۳۴۱-۳۶-۱۹۸

سند شماره ۵:

سخنرانی انتقادی شهید مرتضی مطهری درباره اوضاع مملکت در مسجد هدایت در سال

۱۳۴۱ (مراسن، ش.بازیابی ۱۰۲۵ ص ۴۱)

سند شماره ۶:

سخنرانی شهید مرتضی مطهری در هیئت صنف کاشی فروشان تهران در خصوص عدالت

اسلامی در سال ۱۳۴۳ (مراسن، ش.بازیابی ۲۲۵۴ ص ۲۱)

صورت اسامی روحانیونی که در روایت جریان اخیر مستقیماً یا غیرمستقیماً در فرآیند آزاد شده اند

ردیف	نام	شهرت	نام پدر	تاریخ بازداشت
۱-	سید محمد تقی	واحدی	سید محمد رضا	۱۵/۳/۴۲
۲-	محمد حسن	بگانی	محمد ابراهیم	۱۸/۳/۴۲
۳-	محمد	راش اخلاصی (وحدت)	ابراهیم	۱۸/۳/۴۲
۴-	حمید	سلیم بیژهر	عبدالمسید	۱۸/۳/۴۲
۵-	محمد صادق	صادق (خلیفان)	بداله	۱۸/۳/۴۲
۶-	سید جواد	الیاس	حاج سید عبدالسلام	۱۸/۳/۴۲
۷-	علی	دریان (وحدت)	مهدی	۱۸/۳/۴۲
۸-	محمد علی	شرفی	غلامحسین	۱۸/۳/۴۲
۹-	سید احمد	حسینی	محمد	۱۸/۳/۴۲
۱۰-	سید محمد الکریم	عاصم نژاد	سید حسن	۱۵/۳/۴۲
۱۱-	سید حسین یا سید محمد	موسوی نسب	سید علی	۱۵/۳/۴۲
۱۲-	حاج سید علی اسفند	اسفند زاده	علی اسفند	۱۵/۳/۴۲
۱۳-	حاج نرج الیه	واملی	عبدالباقی	۱۵/۳/۴۲
۱۴-	حاج شیخ عبدالرحیم	حاجی کئی	حاج شیخ آقا بزرگ	۱۵/۳/۴۲
۱۵-	شیخ عبدالنسی	حاجی کئی	حاج شیخ آقا بزرگ	۱۵/۳/۴۲
۱۶-	شیخ عبدالنسی	حاجی کئی	حاج شیخ آقا بزرگ	۱۵/۳/۴۲
۱۷-	سید محمد مرتضی	مرتضوی	سید حسن	۱۵/۳/۴۲
۱۸-	سید محسن	تقی خیا طیبانی	سید جواد	۱۵/۳/۴۲
۱۹-	حسین	فتاری آذرشهری	عباس	۱۵/۳/۴۲
۲۰-	شیخ مرتضی	طاهری	سید رضا	۱۵/۳/۴۲
۲۱-	علی اکبر	تکه	آقای	۱۵/۳/۴۲
۲۲-	باب اله	تقی الاسلامی	علی اکبر	۱۵/۳/۴۲
۲۳-	مهدی		احمد	۱۵/۳/۴۲

سید علی محمد صالح

مرکز اسناد و اطلاع رسانی
آرشیو

سند شماره ۷:

اسامی روحانیون بازداشت شده تهران توسط ساواک بعد از قیام ۱۵ خرداد در سال ۱۳۴۲

(مراسن، ش.بازیابی ۳۴۲۱ ص ۵۴)

ارزیابی - الف ۲

۴۱/۹/۱۰

اطلاعیه

روز ۹/۷/۷۷ فلسفی و اعظم در مسجد ارك اظهار داشتند نباید برخلاف قانون اساسی و دین اسلام عملی انجام شود دولت هرگز اجازه نداده است که صدای مردم مسلمان ایران در جراید درج و در رادیو پخش شود دولت مردم مسلمان را خفه کرده و میخواهد احساسات حق طلبی آنان را با فشار و تهدید پد بکشد و نگذارد که فریاد خود را بگوش ملل دنیا برسانند ولی با تمام کوشش‌هایی که دولت مینماید و با همه دقت‌ها و سانسور جراید که از طرف دولت بعمل میآید ما بهر عنوانی که باشد صدای خود را بگوش جهانیان خواهیم رسانید • در سلکتی که حزب مغفوریست در رهه جا بلند گو و تلویزیون دارد • در کشوری که سینماها مردم مسلمان را آزار میدهند چطور دولت بخود اجازه میدهد که نگذارد صدای جا روحانیت بگوش مردم برسد این عمل بسیارست میباشد و دولت میخواهد احساسات مردم را خفه کند ولی باید بداند که این احساسات چیزی نیست که دولت بتواند آنرا منکوب نماید •

کریم

۱۳۳۳

مرکز اسناد و کتابخانه ملی
آرشیو

سند شماره ۹:

انتقاد حجت‌الاسلام فلسفی به دلیل سانسور حاکم بر جرائد و روزنامه‌ها در سال ۱۳۴۱

(مراسان، ش.بازیابی ۱۲۵۴ ص ۲۲)

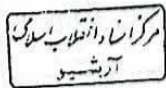
تبیین نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری و گسترش انقلاب اسلامی براساس نظریه رفتار جمعی..... ۴۰۳

صورت‌اسامی روحانیون و وظائف در رده ۲ و ۱ تهران و شهرستانها

استان مرکزی

الف - تهران ۱

ردیف	نام	مقام	محل سکونت
۱	آیت‌المسجد احمد	علی‌نقاری	بازار عباس آباد . کوچه سرای مسعود
۲	آیت‌المسجد اعلی کسره‌ای		خیابان زین نعل
۳	سید احمد آشتیانی		مدرسه سروی
۴	سید ابوالحسن رفیعی لاریزی		خیابان بوذرجمهری . کوچه صفت مسجد جامع
۵	محمد تقی آملی		خیابان شاهپور . روی روی بارک شهر کوچه کلانتری - پلاک ۲۸
۶	سید محمدالدین صبح تهرانی		بوذرجمهری . کوچه مسجد جامع . منزل شخصی
۷	سید طینتی تهرانی		نرسید صمدان اعدام . چهارراه سعادت منزل شخصی .
۸	سید محمدالدین نوری		خیابان سعید . کوچه صدیق الدوله
۹	شیخ حسنعلی راجند		شهرستان . خیابان پهلوی . کوچه کاظمی کوچه بگتا . منزل شخصی
۱۰	محمد تقی لکنی واحد		خیابان زری . روی روی مسجد کاظمیه
۱۱	سید محمد ساری لیا ساری		کوچه میرزا محمود وزن برنرسید عباسامزاد و پستی اندهای بازار عباس آباد
۱۲	محمود (تولایی) حلسی		چهارراه حسن آباد . کوچه نعمت پلاک ۲۴

سند شماره ۱۰:

دیدار تعدادی از روحانیون تهران با آیت‌الله بروجردی در سال ۱۳۴۰

(مراسان، ش. باز یابی ۱۲۶۴ ص ۶۵)

گزارش اطلاعات داخلی

موضوع: روحانیون محل: تهران صنف: شماره منبع خبر: ماهنامه تقویم: پ - ۲	اداره بکر هیئت شماره: ۸۴۸/۱۰۰/۳۱۰۰ تاریخ حادثه: تاریخ وصول خبر: ۱۳۷۳/۱۵ تاریخ گزارش: ۱۳۷۳/۱۰/۲۰ <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center; width: fit-content; margin: 0 auto;"> محرمانه </div>
--	---

شعبه پنجم سید غلامحسین شب رازی از مسجد خیا بان تادی شد بد اولت و دستگه خاکسبه حملاتی نمود و اظهار داشت حکومت سلطنتیها امروزه دست ثابت با سال بهبودی بهائی افشاده بعد از ماسی سمودی بد بر اطلاعات تنقید و او حمله تند ی کرد . در مسجد حاج شیخ عبد الحسین معروف مسجد ترکها در بازار تیرتیب پنجمین فلسطی در مشرف بد حمله و از خمینی تعریف کرد و از فسادات در یوان کشور تعریف نمود و گفت رشادات شما که زیر بار تان شکی نرفشید مورد تالیسند قاطبه ملت سلمان ایران است . روز پنجم صبح سید حجازی در منزل آیت الله بهبهانی بنشر رفت و او هم شد بد حملاتی بد اولت و هیئت خاکسبه کرد . روز جمعه صبح در حالیکه جمعیت خیلی زیاد در منزل آیت الله بهبهانی بود از جمله سلیمان بهبهوی - سرهنگ وثیق - محمد سپهران علی و کلی - حاج خزاننود نا دریا در ارجال و وزیرگان سید غلامحسین شب رازی بنشر رفت و شد بد حمله نمود و اظهار داشت روحانیت طرفدارانست و آسایش مردم است روحانیت خوب و تانگ تند اولت و یان در آرد و آرام بنویسد نشست و جلوی هرگونه قانون شکنی را بگیرد و مبارزه میکند روحانیت از برگ نهمراسد و نخواهند گد ارد سلطنت شیمه ایران زیر بار نفوذ اسرائیل و ثابت با سال بود بعد بد سمودی حمله کرد و گفت این مرد فارتگر که سلطنت را ظرت کرد و - در بتاری در این سلطنت سرما بهند ارد و همه را بخارج منتقل کرد و در رس بد همی با یت الله عظما عینی حد هد و از خمینی خیلی تجلیل و بمسمودی حملات زیاد ی نمود و اظهار داشت روحانیت برای حفظ ناموس بد هب و استقلال سلطنت انهای یمن نشینند و مبارزه خواهد کرد و لویه آنها کشته شوند بعد به ثابت با سال و اسرائیل و بهائی ها حملاتی نمود سپس سید شجاعی بنبر رفت و او هم در نیال بهانات سید شب رازی حملات شد بد و نمود و گفت دستگه حکومت اسلامی همیشه در طبل تاریخ زچرها بد و نفساها بد و ولی هیچوقت از میان نخواهد رفت دستگه و معاویه و بنیز چند بار تکلیف شد و ولی همیشه این رفته اند و سلطنتها برقرار باقی ماند و اند و از این قبیل حملات بد اولت نمود و آیت الله خمینی د عساکرد .

گزارش
۵۳/۳۱/۵

تاریخ: ۱۳۷۳/۱۰/۲۰
 شماره: ۸۴۸/۱۰۰/۳۱۰۰

مرکز اسناد انقلاب اسلامی
 تهران

گیرندگان: سید غلامحسین شب رازی - اداره سوم - اداره دوم
 تعداد نسخ: ۵

سند شماره ۱۱:

سخنرانی انتقادی وعاظ و روحانیون تهران در مساجد علیه حکومت محمدرضا پهلوی در سال ۱۳۴۲ (مراسن، ش. بازیابی ۴۳۲۳ ص ۵۵)